

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№48
(19085)

2018 чылдың
апрель 24
вторник

Хүннүн үнери — 05:03
Ажары — 19:53
Хүн дурту — 14:50

Садар өртээ хостуг 12+

Уксаажыдылга айтыры

ЭРТЕМ-БИЛИИН, ДУРЖУЛГАЗЫН АЖЫГЛАЗА

Шаг-шагдан бээр мал-маган өстүрүп чораан чон-на болгай бис. Ол-ла малывыс-биле ам-даа иженимшаан. Амгы үеде өгбөлөрнүң берге-даа бол, хүндүлүг, сонуурганчыг, эргим ижин уламчылап чоруур аныяктарга кижиге мөгөйбес аргажок. Чазак-чагыргаларның мал ажылында чыктарны деткип турары-даа хөлчөк, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек чөмгөрүкчи малым» деп төлөвилелдер өрлө онзагай. Шупту-ла ыштыг Кызыл хойражы чүткүп туруп алырывыска каан болур. Арыг агаарлыг, хостуг-шөлзэн эргим төрзөн черинде кыштың соогу, айың изии дивейн, малчыннап чоруур кижилер эр хейлер, шуут маадырлар!

Малдап чоруур мал-маганывыстың саазы, шынары кандыгыл? Бо тема саада селекционер эртемден Чодураа Мөңгеевна Ооржактың «бажы аарып» чоруу айтыры. Ооң-биле чугаалашкаш, өткен чылдың март айда «Шын» солунга Мал бажын өстүрерде, шынарын экиндер» деп материалды үндүрген мен. ынап-ла, эки шынарлыг, чаагай уксаажы, шыырак, боткур малдан ооң башы өзүп көвүдээр дээрзинде маргыш айда боор.

Баштай Чодураа Мөңгеевна Ооржакты шытырыптайн. Ол кара чажындан мал азынга өскөн, малчын уктуг улустуну. Көдээ ажил-агый техникумун, оон Ун-уң зоотехния факультетин дооскан, инженер. Мөңгүн-Тайганың «Малчын» Б-тун директору тургаш, чедишкенин лекционер кылдыр шылгарал үнген. Россияның уксаалыг хой-өшкү делгелдеринге алдын, мөңгүн медальдарны таамаал чаалап ал келген.

Бурятияга бир ындыг делгелге үезинде Россияның көдээ ажил-агый сайыдының алакчызы Хорон Адыевич Амерханов: «Угустация эртиреривиске, дагыг Мөңгүн-Тайганың хоюнун эди эң-не амныг, арыг, чымчак, диетага тааржырду. Ынчангаш хойнуң дагыг порон өстүрер болзуңарза эки-дир» деп өлзүн Чодураа Мөңгеевна сактып ажилдап чорааны Мөңгүн-Тайга, Эр-Өвүр кожууннарга уксаалыг тыва хой-агыйларын тургускан. 2009 чылда лекция ажилыга чедишкени дээш «Даг хою» деп патентини Москвага ыскаан. Ол Россияга «Экономикутиг

өзүлдениң лидерлериниң» санынга кирип турган.

Чодураа Мөңгеевна ТКУ-га англи дыл болгаш философияга шылгалданы дужаагаш, «Чолдак кудуруктуг тыва хойларның даг хевириниң бойдус-биологтуг онзагайлары» деп эртем ажилын Улан-Удэге барып камгалаан. Ынчан профессор Илья Иванович Виноградов совет үеде Тывага барганын, Чодурааның ада-иезиниң өөнге киргенин сактып, «Саглы деп черде 36 муң шээр мал бар, дөң ажарга-ла, кыштаг болур чораан» деп олурган. Профессор Семен Иннокентьевич Билдүев: «Чодурааны бир дугаар делгелгеден-не көрүп келдивис, Бурган чаяаган селекционер-зоотехник кижиге-дир» деп үнелзэни тыва кысты чалгынналдырган.

Саазын ажилдыг «кабинет» эртемденнеринге көөрдө, Чодураа Мөңгеевна ажилды холу-биле тудуп, малды уксаажыдып, кызыл күжү-биле экижидип келген практик эртемден. Ооң кандидат ат чедип алганы черле чөп, ол улуг чедишкин. Кандыг-даа хойну туткаш, хар-назынын,

деңзизин дораан билип каар. Ол чүглө шээр мал эвес, сарлыктарны база уксаажыдар күзелдиг чораан.

2009 чылда Кипрге болган бүгү-делегей чыыжына киришкеш көөрге, ында өшкүлөрнүң улуу молдурга хире болган. Ол черден хуналарның үрезин Тывага доңуруп эккелгеш, хайнакташтырар дээн күзели бүтпээни харааданчыг. Ол хире хөнгүп, дуржулгажып, сонуургалдыг ажилдап чораан эртемден кысты чагырыкчы-биле чөрүлдээ ужун үндүр кызыпкаш, ам-даа ажилче кирибейн турары шуут кайгамчык. Көдээ ажил-агыйда «октап» чоруур бажын ажыр хой-ле эртемденнерлиг улус бис бе? Чодураа Мөңгеевнаны Чазакта көдээ ажил-агый харылап турар даргалар, көдээ ажил-агый сайыды херекке албайн турарын мен шуут элдепсинер кижиге-дир мен. Ол кижиниң уксаа ажилына эртемин, дуржулганы харын-даа амырап ажыглаар ышкажыгай.

Ам практик эртемденниң боду-биле харылзашкаш, дараазында айтырыгларны салдым.

(Уланчызы 4-кү арында). ➡

Хүннүн медээлери

ЭҢ-НЕ БЕДИК КЛАССТЫГ

Кызылда чаа туттунган «Эне-Сай AZIMUT» аалчылар бажыңына Москваның Спорт болгаш туризм департаментинден аалчылар бажыңнары болгаш кижилер чурттаар өске-даа черлер квалификастаар аккредитациялыг организацияның эксперттери хыналданы чоруткан.

РФ-тиң Культура яамызының бадылаан дүрүмүн өзүгаар Россияда аалчылар бажыңнарына тыпсыр сылдыстарның алды хевир бар: сылдыс чок, чаңгыс, ийи, үш, дөрт база беш сылдыстыг.

Аалчылар бажыңына дээди квалификацияның категориязын тыпсыр негелделер дыка шыңгы. Өрээлдер фондузунуң бештен эвээш хуузу дээди категорияның өрээлдери болур, чижээ, 75 дөрбелчин метрден эвээш эвес шөлдүг, үш азы оон хөй санныг чурттаар өрээлдерлиг. «Беш сылдысты» алыр дизе, оон-даа өске негелделерни күүседир. Өрээлдерниң хандырылгазы онзагай, чурттаарына эң-не таарымчалыг, автопарковкалыг, чогуур дерг-херекселдерлиг конференц-залдыг, эштер бассейниг, тренажер залдыг спортчу төптүг, гостиница ачы-дузанын аңгыда оон-даа өске немелде ачы-дузаларны көргүзөр.

Эксперт комиссиясы ажилды түңнөп көргөш, «Эне-Сай AZIMUT» аалчылар бажыңына «беш сылдысты» тыпсыр деп шиитпирлээн. Аалчылар бажыңының ийи номеринге «СЮИТ» дээди категорияны, 21 номерге «Джунитор СЮИТ» деп дээди категорияны база 75 санныг өрээлге бирги категорияны тывыскаан.

ЭКИ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

Тус чер бот-башкарылганың хүнүн таварыштыр байырлыг хуралга Кызылдың мэри Вячеслав Ховалыг, Төлээлекчилер хуралының даргазы Дина Оюн хоорайның сайзыралына үлүг-хуузу кирип, үре-түңнелдиг ажилдаан аңгы-аңгы мергежилдин кижилеринге шаңналдарны тывыскаан.

«Кызыл хоорайның алдарлыг ажилдакчызы» атка «Азас» гастронмунуң директору Надежда Аржакова биле «Энергострой» КХН-ниң чиңгине директору Николай Крапивин төлөпиг болганнар. «Кызыл хоорайның сайзыралына салышкыны дээш» деп медаль-биле өөредилге шугумунуң хоочуннары Кызылдың №9 гимназиязының улусчу педагогика төвүнүң методизи Анна Ооржак, ол-ла гимназияның орус болгаш тыва дыл, чогаал башкызы Светлана Шулуу-Маадыр, «Водоканал» КХН-ниң арыглал дерг-херекселдериниң оператору Анна Матвеева, «Салгын» ачы-дуза фондузунуң даргазы Анай Балчировна Кара-оол шаңнаткан. Ол ышкаш Кызылдың албан организация черлериниң өске-даа ажилдакчылары хоорайның Төлээлекчилер хуралының хүндүлел болгаш өөрүп четтиришкин бижиктерин алган.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2018

«Шын» солунуң 2018 чылдың чагыдылгасы Тываның ту почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-ш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың элек-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукуланывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
1530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
1730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

ТР-НИНГ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНГА ТЫВАНЫН БАШТЫҢЫНЫН ОТЧЕД

Чазактын 2017 чылда ажил-чорудулгазының түңнелдеринин дугайында отчетту Тыванын Баштыңы Шолбан Кара-оол Дээди Хуралга берген. Парламентинин апрель 19-та ээлчеглиг VIII сессиязының үезинде отчетту кылган.

— Хүндүлүг Каң-оол Тимурович! Хүндүлүг коллегалар!

Бодумнун албан-хүлээлгем аайы-биле болгаш депутаттар корпусу биле республиканын чазанын эки кады аылдажылгазының чаңчылы-биле 2017 чылдың түңнелдерин таныштырамын күзеп тур мен. Чазактын отчетдунун хевири бо чылын элээн өскерилген. Бо чылдың март айда бистер шупту чурттуң кол соңгүлдэ кампаниязының үезинде чаңгыс чер-чурттугларывыс-биле хөй удаа ужуражып, боттарывыстың кады ажилывысты таныштырып тургаш, отчетту кампанияның бирги чадазын херек кырында эрткен-дир бис.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың үнелели билдингир. Президентинин албан-дужаалына Владимир Путинни Тывага деткээнинин түңнели — чуртта эң бедиктеринин бирээзи. Бистиң чаңгыс демниг туружувус болгаш кылып чоруткани ажилывыс дээш депутаттар корпусунга өөрүп четтиргенимни, бар арганы ажылгап, илередиксеп тур мен.

Отчеттуг чылда кол кичээнгеини дараазында угланышкыннарга мөөңнээн деп санап турар мен — республиканын социал-экономика хөгжүлдээзинин чаа стратегиязын ажилдап кылырынга, дүрген бурунгаарлаарының аргаларын тодаратканынга. Чаа эгелээшкыннерни боттандырып шыдаар аныяктарның энергиязынче кичээнгей. Удуртуп баштаар ажилдың шупту деңнелдеринге төлөвилел хевири. Кол инфраструктурлуг төлөвилелдерни боттандырамы. Яды-түрөңги байдалды эвээжедири болгаш ажил чок чорук-биле демисел.

Хүндүлүг депутаттар! Силернин бадылааныңар бюджеттин хемчээлинге республиканын күүседикчи эрге-чагыргазы, чааа ажилдап турар. Федералдыг органнарга күженишкынниг ажилдың түңнелинде 2 миллиард рубль ажыг тускай сорулгалыг федералдыг субсидияларны бюджетте көрдүнгенинге немештир хаара тудуп шыдаар аргалыг болган бис. Ол акша-хөреңгини социал инфраструктуранын хөгжүлдээзинче болгаш көдээ ажил-агыйны деткиринче угландырган.

Чылдың-на чарыгдалдарның ортумаа-биле 90 хуу хирези социал ужу-дузалыг болгаш бирги чергенин чарыгдалдарынче үнүп турар. Социал адырже 19 млрд 531 млн рубльди чоруткан азы 76 хуузу. Экономика адырларынче — 2 млрд 914 млн. рубль азы бюджет чарыгдалдарының 11 хуузу.

Чарыгдалдарны болгаш боттары-выстың орулгаларывысты оптимизас-

таанынын ужурунда сөөлгү 3 чылдарда бюджет адырының ажилдакчыларынга шалыңны шуптузун төлээр аргалыг болдус. Дараазында хуусааже шилчий бээр шалың чээлизиңге өрелеривис барык-ла 2 катап кызырылган. Социал чарыгдалдар талазы-биле хүлээлгелеривис долу хемчээлге күүсеттинген. Чарлыкта кирген ажилдакчыларның шупту 11 категорияларының шалыңын өстүрген индикативтиг көргүзүлгөр 2017 чылдың IV кварталында чедип алдыган.

Республиканын бодунун орулгалары, 2016 чылдың деңнээрге, 8 хуу ажыг улгаткан (462 млн рубльге). Комплекстиг хемчеглеринин түңнелинде өзүлдө чедип алдыган. Хамыктын мурнунда үндүрүг политиказын чамдык черлерге таарыштырганының болгаш үндүрүг баа-зазын алгыткан түңнелинде сөөлгү 5 чылда каттыштырган бюджетче үндүрүлгөр ниитизи-биле 41 хуу чыгыс улгаткан. Ол үеде орулгалардан үндүрүлгөр элээн дүрген өскөн — 2,7 катап, кижилеринин хууда өнчүзүндөн — 2,5 катап, юридиктиг кижилерининден — 2 катап.

Шупту үндүрүлгөрүнүн 15 хуузу эң хөй үндүрүг төлөкчилери даг-тывыжының 5 бүдүрүлгелеринден кирип турар. Оларга база бир хөй үндүрүг төлөкчизи немелдеп келген — 55 дугаарлыг мото-адыгжы даг бригадасы. Үндүрүлгөрүн болгаш төлөвилелерни хөйүн төлээрин хандырап хууда инвесторларны республикаже хаара тудары бистиң ажилывыстың база бир кол угланышкыны бооп артар. Шупту кампанияларның республикаже кириген инвестициялары 2014 чылдан бээр 19 млрд рубль, төлээн үндүрүлгөрүнүн хемчээли 1 млрд 677 миллион рубль болган.

Хүндүлүг коллегалар! Бо чылдың саң-хөөзүнүн элээн чидиг айтырыгларынга силернин деткимчелерин алыксап тур мен. Амгы үеде Россияның Чазанда бюджеттер аразында чаа харылзааларны чугаалажып, орулгаларның ортумак деңнелинге үндөзилээн бюджет моделин сайгарып турар. Бистиң бодалывыс-биле алырга, ындыг методикада регионнарның ылгалдыг чүүлдеринче шоолуг сагыш салбаан. Чижээлээрге, бистиң республикавыска чедеринин бергежи, девискээри дагылыг болгаш кызыгаар чанында чыдары, чурттакчы чонунун санының эвээжи болгаш чурттап турарының тарамы.

Орулгаларны ортумак деңнелге үндөзилээнинден 2016 чылда бистиң херек кырында чарыгдалдарывыс модельдиг бюджеттен 4 млрд 408 млн рубль хөй болган:

— күрүненин эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарын акшаландырамын 1 млрд 130 млн рубльге, — өөредилге адырынга 168, 4 млн рубльге,

— көдээ ажил-агыйга — 177,5 млн рубльге,

— өрт-өжүреринге, озал-ондактыг байдалдар чайладырынга, өртке удур баш бурунгаар хемчеглерге, чаагайжыдылга ажилдарынга 202,3 млн рубльге.

Бо айтырыгны бистер Күрүне Думазынга көдүрүп, коэфффициентилер бедидеринин вариантыларын сайгарып чугаалажырын депутаттарга саналдап, парламент дыңнаашкыннарын эрттирерин шимчедип эгелээн бис. Республиканын депутаттарының деңзигүрлүг сөзү база дыңналыры кончуг чугула. Бо айтырыг талазы-биле Дээди Хуралдың депутаттарының тодаргай туружу херек.

Ажыл төлөвилеринин эң эвээш хемчээлинге соңгу чүк немелделери болгаш коэфффициентилерин немей санаары-биле байдал база дыка нарын. Тыва Республиканын 2018 чылда бюджетинге бо немелделер талазы-биле 1 млрд 659 млн рубль немелде акша-хөреңги херек.

Федералдыг чазактын немелде деткимчезин алыр дээш, республиканын чазаа бар-ла күженишкыннерин үндүрүп турар. Ажыл төлөвилеринин эң эвээш хем-

чээлинге соңгу чүк немелделерин немей санап болурунун дугайында Россияның Конституция Судунун шийтири бар деп билер бис. Бо айтырыгны чугаалажып көөр болгаш чаңгыс аай турушту тодаргайлаары-биле профэвилелдер, чазак, прокуратура, суд-биле парламент сырый ажилдаары эргежок чугула. Чазакты суд-ка кириген билдиришкыннерни прокуратура херек кырында деткип турганы ыш-каш байдал катаптавас ужурулуг. Ындыг бодамча чок болгаш чөпшээрелге чок хөдөлүшкыннерден республиканын бюджетке когараар. Ол чүүл ажыл шалыңының ниити фондунунга, организацияларның болгаш муниципалитеттеринин агар саннарынга багай салдарлыг.

Боттарының бүдүрүлгезин алгыдар деп турар улуг компаниялардан чаа инвестициялар кирерин 2018 чылда ма-нап турар бис. «Тардан Голд» компания (700 млн рубль) алдын болбаазырадып тывар фабриканы болгаш чуртталга комплекзин тудуп эгелээрин планнап турар. «Лунсин» (1 млрд 500 млн рубль) комбинаттын девискээринге полиметалл рудаларын казып тывар шахтаны болгаш ийи чуртталга комплекстерин тудуп эгелээрин планнаан. «Межегей хөмүр-даш» хөмүр-даш компания» (400 млн рубль) — чер адаанын суун сордуур станция тудуун.

Федералдыг чазак-биле 2018 чылда дугуржуушкуннар чарарының түңнелдеринде эки чүүлдер бар. Бир эвес эрткен ийи чылда дугуржуушкуннар-биле бюджетче инвестицияларның хемчээли 1 млрд 800 млн рубль турган болза, 2018 чылда 2 млрд 300 млн рубль боор. Бо чылын терапия корпусу биле спорт-культура төвүн тудуп доозарынга акша-хөреңгини тып алган бис.

База катап демдегеп каар чүүлүм, эң ылаңгыя даштыкыдан кызагдаашкыннар болгаш саң-хөөнүн чегей байдалынга инвестицияларны хаара тудары — Чазак биле республиканын Дээди Хуралының кол сорулгазы. Өскээртен деткимче көргүзери манавайн, бүдүрүлгени боттарывыс хөгжүдөр болгаш херектелди хандырап ужурулуг бис. Республиканын ниити бүдүрүлгезинде биче болгаш ортумак бизнестин үлүү 12 хуу, а ында үүрмек бизнестин үлүү колдап турар. Бөгүн республикада 7 муң 693 биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери бар, ында 9 муң хамаатылар ажилдап турар. Оларның продукциязының (ачы-дузазының) сайгарылгазының хемчээли 2017 чылдың түңнелдери-биле 25,6 млрд рубль.

2017 чылда 1490 хууда сайгарлыкчылар бүрүткеткен, 2016 чылдың деңнээрге, 17,5 хуу хөй. Бистиң кол төлөвилелдеривисти боттандырганы бюджетче үндүрүлгөр кирерин көвүдеткен. Немелдези — 2,4 млн рубль, 3,6 катап өскөн.

Отчеттуг чылда кол чүүл сайгарлыкчыларга дорт деткимчени көргүзери эвес, а бизнесте чорударынга таарымчалыг байдалдарны тургусканы, тайылбыр ажилын идеккейлиг чорутканы, бизнеске МФЦ-ни тургусканы.

Күрүненин болгаш муниципалдыг чагыларны алырынга тус черниң бараан бүдүрүшкүлериңге таарымчалыг чаа хевирлерни ажилдап кылган. Чижээлээрге, кадыкшылга ажыктыг деп статус-ту тывыскан аш-чем аймаан садып алырын чөпшээрээн барааннарның даңзызынче кириген. Ындыг шийтир быштак, курут, хойтап, хымыс дээн ышкаш тыва национал кухняның продуктуларын бүдүреринге деткимче, ол ышкаш тыва аш-чемниң чиг-эдин болбаазырадырының онзагай технологияларын ажылгаарынга, камгалап арттырамын болгаш сайзырадырынга идиг боор.

2011 чылдан бээр болгаш 2017 чылда сайгарлыкчыларның кызырлыг чоруун соксадыр (+94), бизнесте эгелээ-

ринге таарымча чок байдалды ажыл аргалыг болдус. Ажыл-агыйжы таарымчалыг байдалды тургузар биле Национал рейтингге 19-н көдүрүлгөш, 62 дугаар черде келди. Хөй кезинде — административтараазынын эвээжеткеш.

Электри энергиязынга херектел 1 кВт сайгарлыкчылар, 2017 чылда айдан эгелээш, электри четкил электроннуг чагыг-биле кошту болур аргалыг апарган. Ооң муң бо ачы-дузаны ажил-агыйжы 15 кВт херектелдин хууда кижилер апаргалыг турган.

Ооң мурнунда электри четкил коштунарының хуузаазын 90 хуу диг кызырган турган бис. Энерге сайгарлыкчылар-биле чаңгыс уда ужурашкан бис. Ооң түңнелинде ду-алдывыс. Белен бүдүрүлгө шөлде чер участоктарының болгаш аргы-базыңнарын чогу кижилеринин агыйжы идеккейжи чоруунга шат-турар. Айтырыглар шупту деңнел-берге шийтирлеттинип турар. Плекстиг тудугларның чогуңдан эге муниципалдыг ачы-дузанын тод-эвезинге чедир. Бир эвес тус чер-ге-чагыргалары оларның девискээ-каш садыглар, аптекалар, кафе-ларын, кайда рыноктар турарын, чү-пассажирлер сөөртүп турарын бо-болза, чүнүн дугайында чугаалап-рул?

Ол дээрге регионда чурттап деңнелинге дорт хамаарылгалы-нарыдаан айтырыг-дыр. Сайгар-чылар ниитилели биле тус черни-чагыргазының инвестицияларны-деринин талазы-биле байдалды бо-хуумда Тускай регионалдыг ште-деңнелинге шимчедир апаар-ды.

Хүндүлүг коллегалар, эрге-чы-ның тургускан регламентилеринин-дингир болгаш шынының нарын-рыгларынга депутаттарның кон-шыңгы болур ужурулуг. Кызылдың-чылыгы кожарының айтырыглары-рынок арендазынга өртөктер поли-зын улуг сайгарлыкчылар-биле па-мент дыңнаашкыннарынга чугаала-болгай. Сайгарлыкчы чоруктуң ку-рулавыры республикада бар — де-эртемниг ажил чок аныяктар. Хары-информация технологиялары, ачы-констатинг адырынга дээш иннов-бизнестин чаа хевирлеринге ажыл-арганы оларга бээр ужурулуг бис.

Кижилер бүзүрөп, бизнесче кире-дыр кылыры — ол дээрге улуг комп-сорулга-дыр. Социал бизнес дээш-даа шупту адырларга инвесторла-болгаш сайгарлыкчыларны деткип, ха-тударының ажилдап кылдыган тод-чуруму адырлар аайы-биле яамы-турар ужурулуг.

Хууда медицина төптери, лабо-ториялар, клиникалар, уруглар са-ры күрүненин болгаш муниципал-чагыларны алыр талазы-биле байдалдарга турар ужурулуг. Бо тала-биле бистиң кадык камгалап ады-багай эвес байдалда, ында 170 меди-на объектилери ажилдап турар, апт-сектору база. «Красдент» компани-биле дугуржулганы 2017 чылда чар-бис. Стоматология поликлиниказын-тудуун доозуп, ажылга кирип, кы-инвесторларның деткимчези-биле адырлыг медицина төвүн тургузар-планнап турар бис.

Өөредилге адырында база ачы-рыногу тургустунуп турар, бөгүн ху-уруглар сады болгаш уругларны ажа-рактаар 19 бөлүк ажилдап турар. Со-аачы-дуза, культура, харылзаа адыр-га бизнесте деткир талазы-биле шы-хемчеглер херек. Бизнесте кызагда-чиигедир, экономиканын хостуун кед-бизнеске хамаатыларның айыыл чок-руун деткир.

(Уланчызы 3-кү арында).

ТР-НИНГ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНГА ТЫВАНЫН БАШТЫҢЫНЫН ОТЧЕДУ

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Чурттакчы чоннуң айыыл чок чорунун кол угланышкыннары кем-херек үлгүдиги-биле демисел, хөй-ниитиниң чорум-чурумун камгалаары, арагалаар чорук-биле демисел.

Эзиртир суксуннарны садарын кы-агаарлаар талазы-биле хемчеглерни республика Сибирь регионнарындан баштай кириген. 2017 чылда бо угланышкынга элчеглиг хемчеглерни алган. Аныяктарның эгелээшкинин деткээнивисин сактыр боор силер. Арага садарының эгезин 8 шактан 4 шакка чедир ажил хүнеринде кызырган, дыштанылга болгаш байырлал хүнеринде шуут хораан.

Арагалаар чорукка удур хемчеглерниң көскү түңнели – аар болгаш кончук аар кем-херек үлгүдиглериниң 20,4 хууга кызырылганы. Өг-бүлөгө өлүрүшкүннер 58,7 хуу, арагалаан уржуунда 5,8 хуу эвээжээн.

Эзиртир бүдүмелдер болгаш спирт чорумактыг продуктулар садар чорук-биле демисел ажил-чорудулганың кол угланышкыннарының бирээзи, ол дээр-е хамаатыларның кадыына хоралыг суксуннар (долаанадан кылган эзиртир аңды болгаш өске-даа чүүлдер) садарын чорутуру.

Республикаже эзиртир болгаш спирт чорумактыг продукцияны **хоойлуга өрүштүр кири сөөртүрүн соксадыры-биле** көжүп чорутуу пункту полицияга адып берген. Дружинниктерниң болгаш хөй-ниитижи контролерларның киржил-еги-биле Ак-Довурак – Абаза аразында үк сөөртүлгезин көжүп чорутуу пункт контролдап турар.

Ооң түңнелинде араганы хоойлуга өрүштүр республикаже кири сөөртүрүнүн 552 фактыларын илередип тыпкан, аңаа чуулуг кижилерниң хөй кезинге янзы-чү хемчеглерни оонаган. 32 факты-арга хамаарыштыр кеземче херектерин чыгарган. 58,7 тонна эзиртир суксунну авырып алган, ол дээрже 2016 чылга деңгээрге, 17 тонна хөй.

Полицияның контролюнга өске авто-мобилдер база алган, эзиртир суксуннар-ы кандыг-даа чөлшээрел документилер-ка республикаже кири сөөртүрүнүн 20 фактызын илереткен. 28,7 тонна араганы хураап алган. Элээр чорук талазы-биле республика Россияның бъектилериниң аразына 76-гы черден и-ки черже көдүрүлгөн.

Бо бүгү хемчеглер эрге-чагырганың кол сорулгазын боттандыраар арганы бе-л турар – **кижилерниң чаагай чорун-дыраары болгаш камгалап артты-ры, кижилерниң капиталын сайзырадыры.** Хүндүлүг депутаттар! Кижилерниң кадыын камгалаар, оларның назынын адыр талазы-биле ап чоруткан ажил-ны эки билер силер, боттарыңар-даа төлөвилелдерге кирип турдунар.

Тыва бедик **демографтыг байдал-ы**, ажи-төл хөй төрүттүнер мурнакчы-ион болуп арттыжаан. 1000 кижиге хамаарыштыр 21,8 уруг төрүттүнүп турар (2016 чылда – 23,2). 2017 чылда 6,9 муң ийи чаштар төрүттүнген. Чурттакчы-ниң чайгаар өзүп көвүдээр 1000 ки-е хамаарыштыр 13,1 (2016 чыл – 13,4). 2018 чылдың январь 1-де байдал-ы, республиканың чурттакчы чону 3,2 ки-киге көвүдээн. Өлүп хораар чо-ту 11,2 хууга эвээжедир аргалыг бол-у. Эзиртир суксуннардан хоранналып-ру 34,8 хууга кызырылган. Хан-дамыр-ыгыларын өлүрү 9,6 хууга, хоралыг-ыктардан 3,5 хууга кызырылганы-деглеттинген. Орук-транспорт озал-аанга өлүрү 23,6 хуу кызырылган.

Чаш уругларның өлүп хораары беш дургузунда эвээжеп келген. «Ка-к бичии чаш – кадык нация» деп өвилелди 2017 чылда боттандырып-ген түңнелинде чаштарның өлүп-арының эң куду деңгели республикага-п алдынган – дириг төрүттүнген 1000 тарга хамаарыштыр 8,8 чаш төл азы

21 хуу (сөөлгү ындыг көргүзүп 1956 чылда). Отчеттүг чылда төрүттүнгеннерниң чурт-тап болур назыны 66,29 хар (2016 чылда – 64,21). Чурттакчы чоннуң назынын узадыр-талазы-биле «Узун назынче орук» деп комплекстиг төлөвилелди Тываның кадык-камгалап яамызы 2018 чылда боттанды-рып чорудар.

Эргим коллегалар! Силерниң кичээңгейиңерни «Чаагай чорукче ба-зым» деп төлөвилелче угландыраарын күзээр ийик мен. Ооң кол сорулгазы – өг-бүлө бүрүзүнүн яды-түрөңги чорун ажи-п эртери болгаш чаагай чорун бедидери. Чамдык чедишкыннер бар. 2017 чылдың түңнелдери-биле ажил чоктарның бүрүткедири 2,8 хууга эвээ-жээн, 5 230 кижилер болган. Ажилдап турарларның айда ортумак шалыңы республикага 30 760 рубль азы 2016 чылга деңгээрге, 3 хуу өскөн. «Май» Чар-лыктарында салдынган шупту чүүлдер күүсеттинген.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Со-циал хөмүр-даш», «Социал картофель» деп бистиң төлөвилелдеривис база аңаа салдарлыг болган деп санаар бис. Оларның түңнелинде чедиги өг-бүлө бүрүзүн чединмес өг-бүлө деп байдал-дан үндүрер аргалыг болган, чединмес өг-бүлөлөргө санын ниитизи-биле 5,5 муңга эвээжеткен.

Ынчалза-даа чурттакчы чоннуң херек-кырында орулгаларының эвээжээрин-ам дээрзинде доктаадып шыдаваан-бис. Чылдың түңнелдери-биле 3,2 хууга кудулаан. Ол дээрже бистиң кол берге-чүүлүвүс.

Бо берге чүүлдү ажи-п шыдаарывыска-ынанышты ажилга чонну хаара туткан-талазы-биле 2018 чылдың статистика-зы берип турар. Красноярск-статтың бо-чылдың бирги кварталда албан езугаар-сан-чурагайы-биле алырга, 15 чыл дур-гузунда ажил чок чоруктуң ниити деңгели 12,2 хуу. Эрткен чылдың бо-ла үезинде ол-көргүзүп 19,8 хуу, эвээжээн 7,6 хуу.

Ажил чоктарның саны 34,8 хууга кы-зырылган, оларның саны 15,3 муң кижилер, 2017 чылдың бирги кварталында 23,5 муң. Ажилдыг кижилерниң саны 15,1 хууга көвүдээн, 109,6 муң четкен, 2017 чылдың-бирги кварталында 95,2 кижилер турган.

Чурттуң Президентизи Владимир-Владимирович Путинниң шупту сөөлгү-инициативалары россиялелерниң орул-галарын көвүдөдиринче дорт-ла углан-ган. Январ 1-ден ажил төлөвириниң эң-эвээш хемчээлин 9 800 рубльге чедир-улгаттырган, шалыңның, пенсияның-болгаш социал төлөвилелериниң индекса-циязын 4 хуу көвүдеткен. Ол чүүл бистиң-чаңгыс чер-чурттугларывыстың элээн-кезиин яды-түрөңги чоруктан үндүрер-боор дээрзинге дыка ынаыр-дыр бис. Бистиң алып болза, ада-иези бюджет-адырында ажилдап турар хөй ажи-төлдүг-өг-бүлөлөр-дир.

Бис боттарывыс база холдарывыс-сула салып алган олурбас-тыр бис. Со-циал хөмүр-дашты алырларның санынче-хоорайның хөй ажи-төлдүг өг-бүлөлөрүн-киридивис. Социал деткимчениң **адрес-тиг болурун** шыңгырадып тур бис. Хууда ажил-агыг деп статустуг мал-ажылының улуг бүдүрүлгелериниң арыг-орулгаларын доктаадырының дугайында-чазактың доктаалын хүлээп алдывыс. Шыңгыг базым – 500 баштан хөй санныг-мал-маганныг өг-бүлөлөрү **чединмес-өг-бүлөлөрү** санындан үндүргөн. 15 миллион рубльди камнап алгаш, ону-чединмес өг-бүлөлөргө дузалаарынче-угландырган. Ындыг хемчеглерге хамаа-рыштыр федералдыг чазактың шийтпи-лери бар. Өске талазында, хууда мал-маган ажил-агыгларын патентилиг ажил-агыг даңзызынче шилчиткеш, боттары-ажылдыгларның ийи чыл дургузунда-үндүрүг каникулдарын берген бис.

Хүндүлүг депутаттар! Бистиң социал-бюджедивистиң байдалына кол инвес-тиция кижилер капиталынче салышкын

боор. Ынчангаш өөредилге системазын-сайзырадырынга чарыгдалдар 2017 чыл-да 9 миллиард рубль болган. Бодунуң-салышкыннарын кириштирип тургаш, республика федералдыг бюджеттен 381 млн рубль инвестицияны өөредилгеже-хаара туткан.

Кызыл хоорайга бичии уруглар сад-тарын тутканы-биле кады школа назыны-четпээн 440 уруг турар албан черлерин-чыл дургузунда ажылгалче кириген. 3-тен 7 хар чедир уругларны садиктерге-тургузарының элчээн 644-ке чедир кы-зырар аргалыг болган.

Кызыл хоорайның Спутник микро-районда 825 өөреникчи өөренир ниити-өөредилге школазын ажылгалга кири-ген, амгы үеде № 16 лицей. Улуг-Хем-кожуунуң Ийи-Тал суурда 178 өөреникчи-өөренир, 50 олуттуг интернаттыг, спорт-залдыг школаны; Барыын-Хемчик-кожуунуң Кызыл-Мажалыкта 275 олуттуг-школаны тудуп турар. Ындыг-даа болза, школаларда өөреникчи олуттарның че-дишпези чидиг бооп арттышаан, 2017 чылда 2390 уругну артыкка хүлээп алган. Бо чидиг айтырыгы шийтпирлээр-биле-2020 чылга чедир 2277 уруг өөренир 6-чаа школаны тударын планнап турар.

«Чедишкынниг доозукчу» деп-мурнады хөгжүдөр регион төлөвилелин-боттандырган түңнелинде орус дыл-биле математикага чаңгыс аай күрүне-шылгалдаларының эң кудуку деңгелин-ажи-п эрткен доозукчуларның саны 96,3 хуу өскөн. Ниити ортумак эртем дооскан-дугайында аттестаттарын ап шыдавайн-барган өөреникчилерниң саны 12 хуудан-4,7 хуу кызырылган.

Амгы үеде бо төлөвилелде чүгге доо-зукчуларны эвес, 4 биле 9 класстарның-өөреникчилерин база хаара туткан. Бо-хүннерде үк төлөвилелди «Чедишкын-ниг өөреникчи» деп ат-биле боттанды-раарын уламчылап турар.

2017 чылдан эгелээш «Өөредилге-бүдүрүлгезиниң четкизи» деп төлөви-лелди боттандырып эгелээш болгаш-ортумак профессионал өөредилгениң-10 организациясында 13 өөредилге-бүдүрүлгелерин ажиткан.

Республикада «Аныяк профессио-нал» (WorldSkills Russia) шимчээшкынни-идепкейлиг деткип, сайзырадып турар. 2017 чылда ажилчын мергежилдер-ортузунга бирги Юниорскиллс регион-чемпионадын школачыларның киржил-ге-биле эрттирдивис.

«Өг-бүлө бүрүзүңе дээди эртемниг-уруг» деп губернатор төлөвилелиниң-боттандырышкыны уламчылап турар. 2017 чылда төлөвилелдиң киржикчилери-552 доозукчу турган болза, оларның 83 хуузу ортумак болгаш дээди өөредилге-черлериниң студентилери апарган. Ол-ла чылдан эгелеп төлөвилелге дүүштүр-школа назыны четпээн болгаш школа-назылыг уругларның белеткелин эгелээш. Кызылдың президентиниң кадет учили-щезинче көдээ суурлардан оолдарны-шилип ап, өөредип турарывыс-биле бир-дөмөй, бо төлөвилелче улуг кичээңгейи-салып турар бис. Биске ол тодаргай-сорулгалыг социал лифтилерни тургузар-болгаш чаңгыс чер-чурттугларывыстың-билииниң ниити деңгелин бедидер арга-ны берип турар. Келир үени магадылап-турарывыс бо.

Культура адырында «10 Культура-бажыңы» төлөвилелди боттандырган. Бо дээрже көдээ суурларда культураны-сайзырадып, амыдыралдың шынарын-экижидеринге улуг бааза болур.

Күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнының ажилының-дээштиин чедип алырынга кол чүүл-хамааты **ниитилел институттарын** сай-зырадыры болур. Ындыг институттар-республикада тургустунган болгаш күрүне-эргелеп-башкарылганының бүгү чада-ларында чугула шийтпирлерни ажилдап-кылырынга болгаш хүлээп алырынга-кирип турарлар. 2017 чылда Хөй-ниити

палатазының составын чаарткан. Ону-чаа хоойлу езугаар тургускан: үштүн-бир кезиин Тываның Баштыңының Чар-лыы-биле, ийигизин – Дээди Хуралдың (парламентиниң) доктаалы-биле, арткан-кезиин – Хөй-ниити палатазының шийт-пири-биле хүлээп алган. Хөй-ниити пала-тазының чаа составында 16 республика-чергелиг, 5 кожуун организациялары-болгаш 1 шажын каттыжышкыны кирип-турар.

Эргелеп-башкарының чугула шийт-пирлерин хүлээп алырга, хөй-ниити-ниң санал-оналын кичээңгейге алы-рының ажыктыг механизми, күүсекчи-эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарылга органнының чанында-ажылдап турар **хөй-ниити чөвүлелдери** болур. Оларның кежигүннери хөй-ниити-контролёрлары болурунда аңгыда, экс-пертер база болуп турар.

2016 чыл-биле деңгээрге, албан-ёзузу-биле бүрүткеткен коммерциядан-дашкаар организациялар 3,6 хуу өскөн. Амгы үеде 378 коммерциядан дашкаар-организациялар бар, оларның 199-у хөй-ниити каттыжышкыннары.

Чазактың деткимчези-биле Тываның-КД Олары федералдыг болгаш регион-төлөвилелдеринге киржип турар. Ын-чалдыр, Россияның Президентизиниң-грантызын эрткен чылын 5 хөй-ниити-организациялары ойнап алган. Оларның аразында орус православ-хүрээниң Кызыл Епархиязы, дириг амы-таннар камгалаар «Хатико» ниити-лел, Тываның Журналистер эвилели, «Российжи студентилер отрядтары»-организацияның регион салбыры болгаш «Россияның Пенсионерлер чөвүлели».

2017 чылда хамаатылар ниитилелиниң-институттарына база бир хөй-ниитичи-структура немешкен – Тываның Баш-тыңының чанында Хамааты эгелээш-киннер **чөвүлели** ажилын эгелээш. Ооң составында пенсионерлер бол-гаш сайгарлыкчылардан эгелээш, эрге-хоойлу камгалакчылары болгаш-хүрээ-хиит албанныгларга чедир социал-бөлүктөргө төлээлери кирген. Хамааты-эгелээшкыннер чөвүлели республиканың-чазааның хүннүң чугула айтырыгларын-сайгарып чугалажырынга кирип турар.

Ынчалдыр, эрткен чылдың дургузунда-чөвүлелдиң кежигүннериниң санал-она-лын өөренип көрүп тургаш, регионнуң-орук четкизин сайзырадырының планын-бадылаан. Ооң иштинде республиканың-найысылалы-биле мурнуу-барыын ийи-кожуун аразының транспорт оруун кы-зырар сорулга-биле Хову-Аксы суурнуң-орун муниципалитеттер аразының-Хандагайты – Самагалдай оруунга-тудуштурар төлөвилелди Чөвүлел дет-кээн. Ол ышкаш Кызылдың коммунал-көвүрүүн эде кылыр болгаш Ак-Довурак-Абаза оруун септээр төлөвилел планын-Чөвүлелдиң эксперттериниң сүмелерин-барымдаалап бадылаан.

Республикада акшаландырыш-кынның хөй кезиин **найысылалда мөөң-нээн**. Кызылдың сайзыралы биске эң-чугула, ынчангаш бис олче улуг кичээң-гейин салып турар бис. 10 чыл дургузунда-хоорайже 12 млрд рубльди чарыгдан-Найысылалдың чүгге оруктарын эде кы-лырынче 800 млн рубльди угландырган. Хоорайның инфраструктуразы чаа уруг-лар садтары (5), амгы үениң школалары (2) болгаш спорт комплекстери-биле (3) экижиттинген. Кызылдың аэропортунуң-модернизациязын херек кырында бот-тандырган, электри четкилерин модерни-застаарынче хөй акша-хөреңги салыш-кынын кылган.

Чыл санында найысылалга чаа кө-рүштүг объект немешкен турар ужурлуг-деп сорулганы салып келдивис. Арат-шөлүн чаартып кылырында эгеле-дивис, Кызылдың 100 чылдаанында «Азия төвү» деп скульптура-архитек-туралыг комплексти тургузуп алдывыс.

(Уланчызы 4-кү арында).

ТР-НИҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНГА ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ОТЧЕДУ

(Төнчүзү. Эгези 2,3-кү арындарда).

Тиелелге шөлүн чаартып, тыва эки турачыларга тураскаалды чоннуң чыгган акша-көпөз-биле туттувус. Национал парк биле Аныяктар сесерлиин чаагай-жыдып турар бис. Эргижиреп бустур четкен бажыңардан чурттакчыларны көжүрериниң калбак программасын чүгле найысылалда боттандырып турар. Чүгле 2017 чылда хөй квартиралыг 8 бажыңны ажыгдалга кириген, 4092 кижини ирип бустур четкен бажыңардан көжүрери-биле хөй квартиралыг 21 бажыңны тудуу уламчылап турар.

2017 чылда чайынналчак чедишкени-неривистиң бирээзи «Таарымчалыг хоорай хүрээленин хевирлээри» төлевилелди боттандырганы. Найысылалдың чурттакчыларының санал-оналын өөренип көргөш, чаагайыдар девискээрлерни рейтингилиг бадылаашкын-биле чон боттары шилзэн. Бо арганы өске-даа чидиг айтырыгларны шийтпирлээринге ажыглап болур дээрзин көрдүвүс.

Чаңгыс сөс-биле, Кызыл туттунуп, арын-шырайы чаарттынып олурар. 2017 чылда нарын айтырыгларның бирээзи – пассажирлер сөөртүлгезиниң айтырыын шийтпирлеп кириптивис.

Кызыл талазы-биле, «аарышкылыг точкалар» бисте хөй. Ол дээрже чуртталга тудугларын чурумчулар болгаш хоорайның агаарының хирленип турары. Бо чылдың сентябрьда болур соңгулдаларның түңнелдери-биле найысылалдың депутаттар корпусунуң чаа составы бо айтырыгларны шийтпирлээр апарлар. Хоорайның соңгукчулары бодунуң шилип алышкынын кылып, эгелеп каан ажил-херектерни уламчылаар ажыктыг ажил-херекчи команданы хевирлээринге бүзүрелим улуг.

Республикага хамаарыштыр 2017 чылда капитал тудугнуң 21 объектилерин, оон иштинде 10 көдзэ Культура бажыңын, 2 уруглар садын, Кызылдың Спутник микрорайонунда 825 олуттуг школаны ажыгдалга кирир аргалыг болдувус. Бедик класстың «Эне-Сай» (Азимут) аалчылар бажыңын болгаш өске-даа коммунал объектилерни ажыгдалга кириген.

2017 чылда бистиң регионга стратегтиг ужу-дузалыг улуг хемчээлдиг электри четкизиниң объектилерин ажыглап эгелзэн. Оларның иштинде 110 киловатт күчүлүг 14 км хемчээлдиг электри дамчыдар агаар шугумун болгаш Вавилин ээтпээнде бирээзи-ле 32 МВА

күчүлүг трансформаторлуг подстанцияны ажыгдалга кириген. Ук комплексти шериг комиссариадан болгаш тускай мото-адыгы бригада биле демир-орук батальонунуң турар шериг хоорайжыгажын чырык-биле хандырап керээге дүүштүр АН «Тываэнерго» компания туткан. Бо объект шериг хоорайны чырык-биле хандыраарындан аңгыда, Кызылдың оң талазында барык 10 муң чыгам чурттакчылыг микрорайоннуң сайзыралына улуг идигни бээр.

ПАО «ФСК ЕЭС» («Чаңгыс аай энергетиктиг системаның федералдыг четкилер компаниязы») публицистиг акционерлиг ниитилелдин инвестиция программасына дүүштүр 2020 чылга чедир Кызылдың подстанциязын эде дерип кылып ажилдарның баштайгы чадазын чоруткан.

Енисей кежир чаа коммунал көвүрүүн тудуп эгелзэни 2017 чылдың чедишкенинениң бирээзи болур. Бо чылын чаа терапия корпусун ажыгдалга кирип, Улуг-Хемниң Ийи-Тал суурда чаа школа-интернатка кичээлдерни эгелеп, Кызыл-Мажалык школазының тудуун доозуп, Каа-Хем суурда Культура болгаш спорт төвүнде кол ажилдарны күүседир сорулга мурнувуста турар. Бо бүгүнү боттандыраары-биле федералдыг структураларга бюджет акша-хөрөңгизин хаара тудары-биле улуг күженишкенин ажилдарны чоруттувус.

Коллегалар! АТР (Атланта-Оожум океан регионнуң) чурттары-биле Россияның кады ажылдажылгазының чөөн чүк угланышкыны күштелгени-биле, бистиң экономиктиг туружувусту быжыглаар арга тургустунуп келген. Кызыгаар-биле чоок турар байдалывысты ажыглааш, республикаже акша-хөрөңгизин чаа салышкыннарын хаара тудар бис. Инфраструктура угланышкынын Кызыл – Курагино аразының демир-орук адырының тудуун кол өзек кылдыр ажыглааш, Соңгу демир-орук коридорун база Красноярск – Хандагайты – Урумчи автооорун тударына киржир чагыны кириген бис. Бо төлевилелдер бедик деңгелде беленниң байдалында турар болгаш Моолда, Кыдатта партнерларывыстың талазындан уткуштур улуг сонугалды оттурган.

Инфраструктуралыг кызыгаарлаашкыннарын чайладыры-биле он-он чылдарда кылып келген күженишкениненис болгаш бурунгаар базымнарывыс улуг хемчээлдиг төлевилелдерни боттандыра-

рынга быжыг үндезинни тургускан.

Красноярскиниң экономиктиг шуулганына эксперттер төлевилелдерге бедик үнелелди берген. Бо төлевилелдер чаа «Енисей Сибири» макро-төлевилелди тургузарына үндезин болур. Оон тургузушкунуна киржилге ниити чурттуң сайзыралына республиканың туружун болгаш ролун тодарадыр – Тыва Сибирге хамаарыштыр АТР (Атланта-Оожум океан) регионнуң чурттарыныч үнел эрттирилге оруу апар. Бо төлевилелдер 2030 чылдарга чедир Тываның сайзыралының чаа стратегиязынче кирер.

Төлевилелдер республиканың бөдүүн чурттакчызына чүнү берип турары? Бирги ээлчегде, чаа ажилчын олуттар немежир (чүгле демир-орук тудуунга эвээш дээрже-ле 9-10 муң киж ажилдаар, а алыс барып ажилчыннар саны 20 муң чедип болур). Сибирниң болгаш Кыдаттың рыноктарыныч үнелде, транспорт чарыгдалдары кызырлып, сайгарлыкчы ажил-чорудулгага ажыктыг болур. Бо хүннерде Тываның сайгарлыкчыларына, чижээлээрже, Ташантада хөй талаалыг эрттирилге пунктузунга чедип алыры-биле барык 2 муң хире километр-ни эртер апар. Ынчангаш хөй талаалыг Хандагайты – Боршоо эрттирилге пунктузунуң ажыктыг талазының өзүп турары моон-на көскү-дүр.

Республиканың чааза 2017 чылда Кызыл-Хая – Кош-Агач – Ташанта аразының чаа автоорук угланышкынына оруктун ажыктыын шынзыдып, техника-экономиктиг үндезиннениң санаашкыннарын кылып эгелзэн. Ол ышкаш Хакасия, Кемерово область биле Новокузнецк – Абаза – Ак-Довурак – Чадаана аразының автомобиль оруун кады тударының айтырыын шийтпирлеп турар. Ынчан тыва сайгарлыкчыларга Алтай, Даг-Алтай биле Кемерово аразының оруу оранчок кызырлып келир. Бо чүүл бүгү талазы-биле: чурттакчыларга аргыжарына, кызыгаар чогуу девискээрлерге – экономиказын сайзырадырына ажыктыг болур.

Моон мурнунда транспорт төлевилелдери дээш боттарывыс туржуп турган болзувусса, а ам «Енисей Сибири» төлевилел өзүгаар шупту кады ажилдаар апар бис.

2018 чылды Бичи суурларны деткириниң чылы кылдыр чарлаан бис. Республиканың чурттакчылары, тус чер эрге-чагыргалары транспорттуң чаа күчүлери-биле хандырткан бөдүрүлге

рыногунга боттарының олудун ты дээш мону кылган бис. Тыва, Хакасия Красноярск крайны каттыштырар чаа «Енисей Сибири» төлевилел бөдүрүлгезин эртемге үндөспециализастаарынче угланган нарын аразының тодаргай харыла биле долдунган турар ужурулуг.

Ынчангаш суур бүрүзү бодунуң мика талазы-биле эң-не ажыктыг бөдүрүлге хевирин тургузуп негеп турар бис. Ындыг боорда гени тургузуп шыдаар бөдүрүлге «Енисей Сибири» төлевилел бисте гарлыкчыларывыска сибирь ры бодунуң туружун тып алып арганы турар. Ону чүгле дидим кылып хевирлээр бис.

Хүндүлүг депутаттар! Чуртномиктиг санкциялар режимин геополитиктиг дүшкүрүлүг байдал артып турза-даа, республика макро-миктиг кол көгүзүлгөр талазы-биле байдалда турар.

Үлетпүр бөдүрүлгезиниң өзү 108,4 хуу, оон иштинде казымал боттар тывыжы 110,2 хуу. Болбаазыра адырында бөдүрүлге күчүзү 8,8 хуу, азыш-чем продуктуларын бөдүрүр хуу өзүлдезин хандырган.

Көдээ ажил-агый продуктулар кол хевирлерин бөдүрерин: эътти сүттүң 0,7 хуу өзүлдезин хандырган ажил-агыйында таарымчалыг байдалагалаттынып арткан. Шээр малдың саны 2,1 хуу өскөн болгаш чыл төнчө чедир 1,2 млн баш чедир өскөн. малдың баш саны 2 хуу (163,4 муң хаванның – 0,6 (10,5 муң), куштун – 182,9 муң баш) четкен.

Тудуг ажилдарының хемчээли 6 583,5 млн. рубльге күүсеткен азы өзүлделиг болган. Ниитизи-биле 1 муң дөрбелчин метр чуртталга боттандырган, оон иштинде чоннуң боттал болгаш чээлиге алган акша-хөрөңгизин биле – 77,4 муң дөрбелчин метр. 2017 чылда ажыгдалга кирген чуртталга шөлүнүң 76,6 хуузу тудукан.

Республиканың социал-экономиктиг сайзыралының отчеттуг үеде дидип алган эки көргүзүлгери дээр ле күрүне эрге-чагырга, тус чер башкарылга органның, хан ты ниитилел институттарының, а бүрү өнчүлүг бөдүрүлгелерниң болуу организациаларның демниг, билчиги ажылының түңнели болур. Кичээнгей дээш четтирдим!

Уксаажыдылга айтырыы

ЭРТЕМ-БИЛИИН, ДУРЖУЛGAZЫН АЖЫГЛАZA

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

– Чодураа Мөңгеевна, силер селекционер эртемден киж и тайылбырлап берип көрүңер: малды эдериштерге эки бе азы тарып боозадырга эки бе? Кайы арга бистиң Тывага эң-не дээштик болурул?

– Тыва хойларның уксаазын экижидерде, шыырак, аныяк, уксаалыг хойларны аңгылап алгаш, тарып боозадырга эки болур. 2005-2006 чылдарда Мөңгүн-Тайга кожунуң «Малчын» күрүнениң унитарлыг бөдүрүлгезинге селекция ажылын чорудуп тургаш, Хакасияның «Племобьединение» черинден доңуруп каан үрелерни эккелгеш, беш коданны тарып боозаткан бис. Ынчан төртүтүнген хураганнарның ылгалы – анаа чаш малдан 1 кг улуг, 4,5 кг чедэ бээр чорду, ийистепкенде безин – 3-3,5 кг болур чораан. Ай санында деңзи немеп алыры кончуг дүрген, өзүгени кончуг. Ол тарып боозаткан 350 баш силиг кошкарларны шилип алгаш, дыка чараш уксааны тургускан бис. Оларның улуг чуруу Көдээ ажил-агый яамызының үш дугаар каадында фойениң бүдүн ханназында турар ол-дур. Көргөн улус дыка чарашынып магадаар чүве звейикпе.

Ам шупту холужуп калган чорду ийин. Кошкарларны 4-5 чыл болгаш солугур ужурулуг, ынчан малдың шынары экижири. Шупту хойларны тарып боозадыры болдунмас. Ынчалза-даа эң шыырактарын шилип тургаш, уксаазын экижидер ужурулуг. Уксаазы экижиттинген мал безин өлүп-хоравас.

– Силерниң чугаалааныңар ышкаш, мал бажын көвүдедирде, тарып боозадырга эки дээрзи илдең. Ынчаарга шаанда турган «Племобьединение» черин чүге дүжүрүп каапкан чоор? Оон аай-бажын билип шыдавайн орап кижидир мен.

– 1990 чылдарда кончуг берге үеде федералдыг турган «Племобьединение» черлерин регионнар боттарына алзын дээрже, республика ону ууп чадап кааш, улаштыр сайзырадып шыдавааны ол-дур. Ам оон баазазын шуптузу хуужуткаш, садыпкан чорду ийин.

– Чодураа Мөңгеевна, Тывага уксаажыдылга ажылын сегидер дизе, чүнү канчаарлы? Уксаажыттынган малдыг ажил-агыйларны көвүдедир тургузарын чугула деп санаар силер бе?

– Малдың уксаазын экижидерде,

күрүнениң уксаажыдылга черин катап тургузары чугула. Ол талазы-биле бистиң Көдээ ажил-агый яамызы чугаалажыла турар, ынчалза-даа мынчага түңнел чок. Селекция ажылы хуу болдунмас, ол күрүнениң айтыры-дыр. Ынчангаш Көдээ ажил-агый яамызының чарты – селекция угланышкынын болур болза таарымчалыг. Уксаа ажылын сайзырадып, күрүнениң малын көвүдедир болза, Тывага мал бажы дүрген өзүп көвүдээр.

Селекционер эртемденниң бодалдары ындыг-дыр. Шынап-ла, уксаажыдылга ажылын күрүне боду холга албаска кайын боор. Бо ажилдың технологиязы, өртектүң ышкаш нарын айтырыгларны хуу киж и организастан шийтпирлээри берге херек. Ындыг болганда көдээ ажил-агый сайыдының бир оралакчызы ыяп-ла селекция болгаш мал бажының өстүрүлгезин харыылаар киж и болуру чогуумчалыг деп бодаар-дыр мен. Ол ажилга кончуг тааржыр кандидат – Чодураа Ооржак дээр мен. Бо мээң хуумда саналым-дыр, Чодураа Мөңгеевна боду «мен анаа ажилдаайн» дээр эвес аан. Ол кижиниң эртем-билиин, дуржулгазын экидир ажыглаарын чүге бодавас улус ынаан бис?

Апрель 12-де Красноярскиге эртем экономиктиг шуулганга Шолбан Кайы оол Тываның кандыг-даа химия кайгамчык арыг экологиязына, алы оларларынга мал-маган өстүрүр Бурган боду авыралдаан-дыр, а даган-тараа – Красноярск крайда-дыр, демдеглзэн. Тывадан экологтуг алы эът аймаан – Красноярск, Хакасия, Кемерово – далган-тараа аймаан бээр, Тыва солчуп харылзажырын үш кожа регион демнежилгези, каттыжылгазы болуу онзагайлап чугаалаан.

Ынчал кээрже кады-кожаларны шынарлыг эът-биле хандыраарда, эки кир, сүткүр уксаалыг хой, инек баж көвүдедири чугула ышкажыл? Чүгле шөшкү-хой эвес, инек, сарлык, чылгы бол малды хөй өстүрүп, уксаажыдылганын сайзырадыры – мал ажил-агыйлыг регион тоң чугула угланышкын, улуг төлевилел дээрзинде маргыш чок. Бо аткаарла болбас чугула айтырыгны Тыва Чаа Көдээ ажил-агый яамызы медепер көвү күзөңчиг. Сөс кырында шупту шың чугуны чорудуп-ла турар, а херек кырында боттандыраарына үшпеленивис кедерге Ам черле Красноярск шуулганының (КС) дугуржулгаларына дүүштүр бо байдал турган черинден шимчей бээринге келгел улуг.

Надежда ЭРТЕ

Иелерниң «Чогумчалыг өг-бүлө» – чечектелген Тыва» деп шуулганын апрель 20-де Дээди Хурал моон-биле дөрт дугаар организастап эрттиргени ол. Аңаа чедир иелер чыыштары мурнуу, барыын, төп кожууннарга болуп эрткилээн. Барыын-Хемчикке ындыг чыыш канчаар эрткенин бистиң корреспондентивис Ася Тюлюш чурук-хөрүү-биле бүдүн арын кылдыр апрель 19-туң солунунга чырыткан. «Шынның» ол номерин республика шуулганының киржикчилеринге үлөп берген.

Кандыг-даа ниитилелдин мөзү-ынарлыг үнелелдери ында өг-иелерниң езу-байдалдарындан дорт мааржыр. Өг-бүлө бүрүзү чогумчалыг олган тудум, күрүне быжыг, күштүг, диик ат-алдарлыг дээрзин республика штыңы Шолбан Кара-оол шуулган-байыр чедирип келгеш, онзагайлап ереткен. Тывада ниитизи-биле 95165 бүлө бар, оларның 30 ажыг муңу й-ажы-төлдүг. Оларга күрүнениң та-зындан деткимчениң хевирлерин ол даргайлап чугаалаан. Ылаңгыя «Аныяк бүлө» – кыштаг», «Инек – чөмгерикчи ылым» деп төлөвилелдер – ажы-төлдүг ыяк өг-бүлелерге улуг ынаныш, бедик зүрел. 2016 чылда эгелээн «Аныяк бүлө» – кыштаг» төлөвилелдин ржикчилеринге бо чыл онза харыы-лганы онаап турар. Чүге дизе олар чан хүлээп алганы 200 баш хоюн база чабаш кылдыр өстүргеш, дараазында ыяк өг-бүлелерге ам дамчыдып бээр, улуг ужур-уткалыг төлөвилелди чер-де бүгү чон ниити дем-биле улаштыр жүдериң, аныяк малчыннарга бүгү надан дузалажырын Шолбан Кара-оол ыргыган.

Күрүне өг-бүлениң чаагай чоруунга ан дээштиг хемчеглерни ап турар. Ити Президентизи Владимир Путин ажы-төлдүң 10 чылын чарлаан. Ийи аар болгаш оон-даа ыңай ажы-төл кааны дээш ие капиталын узадып. Регион бүрүзүнде бодунуң ие капи-ын база тургускан. Бажың тудар халас жк берип турар. Орулгасы чегейде 18 чылдың январь 1-ден бирги, ийиги гунга 1,6 чыл иштинде ай санының аламчы акшазын алыры көрдүнген. Ажы-төлдүг болгаш орулгасы чегей бүлелерге янзы-бүрү материалдыг кимче – пособие, школа назыны чет-нурулгарның садик өртээнге компен-ия, школага халас чөмөнчилге ш оон-даа өске дузаламчы ирлери бар. Тывада «Социал тофель», «Социал хөмүр-даш» төлөвилелдер непереткей. Өг-бүлелерге, уруг-дарыгга мал деткимче хемчеглериниң йында Өг-бүлө болгаш уруг-агентилелиниң даргазы Саи-Сенгии илеткеп чугаалаан. Ылын Тываның херээженнер чээшкининиң 90 чылы бо. Ол дугайында Россияның эженнер эвилелиниң Тывада оналдыг салбырының дар-Людмила Салчак илеткел ан. «Аныяк өг-бүлө» клувунун ылың хамааты байдалдар

Тываның иелериниң дөрткү шуулганы

АЖЫ-ТӨЛДҮҢ ААС-КЕЖИИ – АВАЛАРНЫҢ БУЯНЫНДА

«Хей ажы-төлдүг үлөгерлиг өг-бүлө» деп номинацияга тишлээн Олимпий Алексеевич биле Айнаш Владимировна Кууларларның өг-бүлөзү.

бижилгелериниң (ЗАГС) эргелел началь-ниги Татьяна Москаленко таныштырган.

Оон дараазында кожууннарда шили-тинген чедишкениң өг-бүлелерниң презентациязы болган. Тыва национал хептерин кедипкен бичии уругларлыг өг-бүлелер сценага үнүп кээрге, чараш-тарын, чаптанчыны! Шуулганың эң-не онзагай, аянын кээз бо болган. Чөөн-Хемчиктен дөрт ажы-төлдүг Адыгжы, Белекмаа Монгуштарның, Тес-Хемден үш уруглуг Херел, Таймира Алдын-Херелдерниң өг-бүлелери «Аныяк өг-бүлө» – кыштаг» төлөвилелде канчаар киржип турарын чугаалап бергеннер.

Улусчу чаңчылдарның кадагалакчы-зы өг-бүлелер – Таңды кожуундан ийи уруглуг Алексей, Лада Конгарлар, Сүт-Хөлден – хей ажы-төлдүг Олег, Клавдия Донгактар, Улуг-Хемден – 7 ажы-төлдүг

Анатолий, Мөңгүн-кыс Чанчылар сценаже үнгеннер. Таныштырылганың үшкү кээз – «Хей ажы-төлдүг үлөгерлиг өг-бүлө». Шилитинген өг-бүлелер – Кызылдан 9 уруглуг Олимпий, Айнаш Монгуштар, Кызыл кожуундан социал төлөвилелдерниң киржикчилери 7 уруг-луг Салчак-оол, Шолбана Кууларлар, Өвүрден – үш уруглуг Алдын-Байыр, Сур-маа Хертектер, Чеди-Хөлден – 5 уругун ада-иези Шолбан, Аида Кууларлар сце-надан боттарын таныштырганнар.

Шуулганга орус, тыва ийи дылга Ие кижиниң ыдыктыг сагылгалары кулактар-га чаңгыланып дыңналган. Ол кайгамчык онза угаадыгларны маңаа база катап сагындыраы чугула.

1. Мону сактып ал; ие болуру – өндүр улуг аас-кежик, ыдыктыг хүлээлге бол-гаш улуг харыысалга.

2. Аныяңдан бодуну камна, иениң бодалдары, угаан-медерели болгаш кылган херектери оон ажы-төлүңгө салгал кылдыр дамчыдар күчүлүг сал-дарлыг.

3. Бодунуң уруг-дарыңга бүгү тала-биле үлөгер-чижек бол. Уруглар төрээн бажыңдан үнгөш, багай үүлгедиглер эвес, а буянын херектерни кылыр ужурлуг, ындыг болганда, ол ие кижиден хамааржыр.

4. Бодунуң ажы-төлүңнүң кижизи-дипгези дээш харыысалганы ада-иенче, башкыларже азы уругларның ботта-рынче чая кагба.

5. Бажыңны база сагыш-сетки-лиңи арыг, чараш тудуп чор.

6. Бажыңны уругларыңга бол-гаш ашааңга оон чоруксанчыг эвес, а оларның эң-не келиксээр болгаш турук-саар чери кылдыр эдилеп чор.

7. Иениң буянын чымчаа, эриг баарлыы, экиргек хүндүлээчели кады төрээнерни болгаш чоок кижилерни чоокшулаштырар дээрзин сактып чор.

8. Өгбелерниң езу-чаңчылдарыңга шынчы бол. Бак сөс эдил болбас. Уругларны төрээн дылыңа, чонунуң чаңчылдарыңга өөредир – иениң хүлээлгези.

9. Арага болгаш таакпы – эң багай, ону утпа. Ие кижиниң кады, оон бодун-га камныг хамаарылгасы – уругларың кадының болгаш аас-кежиктиг келир үезиниң үндезини.

Бо-дур, артык хей домактың херээ-даа чок, ие кижиниң ыдык дүрүмнери шак мындыг онза, чараш. Моон сөс бүрүзүнүң уткаын аныяк-даа, кырган-даа авалар чүрээнге хандыр сиңирип, эки угаан чорза чогумчалыг. Ол өгбелерден салгал дамчып келген чайгаар сагыр хүлээлге-дир. Кым-даа ажы-төлүң кадык-чаагай, угаан-сарылдыг, уран талантылыг, аас-кежиктиг болурун күзеп чоруур, ындыг болганда кол-ла үлөгер – ада-иеле. Улуг кижилер, ада-ие угаан-медерелдиг, амы-дыралыңа быжыг туруштуг, кызымак, биче сеткилдиг, харыысалгалыг болур болза, уруглары эки мөзүлүг кылдыр өзүп кээр, дараазында салгалдарын база ынчалдыр кижизидип чоруй баар.

Бистиң ниитилеливистиң кайы хире сайзыраңгай, культурлуг, демниг болуру – өг-бүлелерниң чогумчалыг байдалын-дан дорт хамааржыр. Ада-иелер ажы-төлүн эки мөзүлүг, кижизиг, төлөпиг кылдыр өстүрүп кижизидер болза, ниитилелдин аарыглары – арагалааш-кын, кем-херек үүлгедиишкени ышкаш бак ёралар эвээш, харын-даа турбас болур. Чырык күзеливис бо – эки чаагай чурттаары, чогумчалыг, мөзү-шынарлыг өг-бүлелер болуру, Тывавысты чечектел-дир сайзырадыры.

Надежда ЭРГЕП.

«Улусчу чаңчылдарның кадагалакчызы өг-бүлө» номинацияга тишлекчилер – Сүт-Хөлден Олег Шалдыгович болгаш Клавдия Социаловна Донгактарның өг-бүлөзү.

«Аныяк өг-бүлө-2018» – Тываның келир үези» деп республика мөөрейниң тишлекчилери.

Төрүттүнгенинден бээр 80 харлаанынга

БАЙ-ТАЙГА ОГЛУ

Бай-Тайганың база бир ат-алдарлыг оолдарының бирээзи Владимир Бораевич Кара-Сал Тыва АССР-ниң прокурорунга, ИХЯ-ның сайыдынга, Тываның Дээди Хуралының хоойлу-дүрүм болгаш конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитетиниң даргазынга ажилдап тургаш, эрге-хоойлу, корум-чурум камгалалының талазы-биле эвээш эвес ажилдарны кылган.

Владимир Бораевич чогаал бижири үени тып шыдап турган: ооң «Сыдым дээги», «Шай чажы», «Ногаан бүрүл» деп чыындылары чырыкче үнген. К. Федин, В. Санги, Ю. Рыхтээ, В. Маяковскийниң чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Владимир Бораевичиниң шүлүүн номчукчуларга сонугадыры-биле чоруттум.

Олча САЛЧАК,
Бай-Тайга кожуунуң «Төпчүткен библиотека
системазының» библиотекары.

"АМЫР-ТАЙБЫҢНЫ ЙӨРЭЭДИМ"

Тыва АССР-ниң прокурору, ТР-ниң Иштики херектер сайыды, делегей чергелиг политик, чогаалчы болгаш шүлүкчү база Россияның Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү дээш, бедик албан-дужаалдарга ажилдап чораан, милицияның генерал-майору Владимир Бораевич Кара-Сал дириг чораан болза, бөгүн апрель 24-те 80 харлаан.

В.Б. Кара-Сал (Хомушку) 1938 чылдың апрель 24-те Тыва Арат Республиканың Барыын-Хемчик кожуунуң Кара-Хөл сумузунга ызыгууртан кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген.

В. Кара-Сал 12 харлыг турда ачазы чок болган. Өскүс өскен. Ооң ачазы бай өг-бүлөгө кижизиттинген болгаш моол, төвүт, орус, харын-даа санскрит дылды эки билир чораан. Боду мөге-шырак, экер-эрес киж чораан. Ол үр чуртта-ваан, 37 харлыында-ла Кара-Хөлге аъттыг сугга дүжүп чок болган.

В. Кара-Сал элээди чаш чылдарында, төрзүн чери, тоолда дег чараш Кара-Хөлгө көшкүн амыдыралдың кады-бергезин көрүп өскен. 1958 чылда В. Кара-Сал Бай-Тайганың Тээли ортумаа школазын дооскаш, күш-ажылчы базамын эгелзэн. 1960 чылда Москвага комсомолдун Төп школазын база М. Горький аттыг институттун журналистика курстарына өөрэнген. Ооң соонда «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктарына», килдис эргелекчилеп, «Шын» солунга корреспондентилеп ажилдап турган. А 1964 чылда Свердловскиниң юридиктиг институтун дооскан. Ол институтту дооскаш, Бии-Хем кожуунуң прокуратуразына байысаачылап, Тыва АССР-ниң прокурорунуң улуг дузалакчызынга, судтарга кеземче херектерин көөрүн хайгаараар прокурорунга, килдис начальнигинге ажилдаан.

1970 чылда чүгле 32 харлыг бо салым-чаяанныг юристи партия Тыва обкомунуң бирги секретары С. Токаның сүмелзэни-биле ССРЭ-ниң Чиңгине прокурору Руденко Тыва АССР-ниң прокурорунга томуйлаан. Ол республика прокурору болуп ажилдап тургаш, юстицияның III клазының күрүне Чөвүлөкчизи деп тускай эргелиг турган. Ооң боду бөдүүн, биче сеткилдин чон билир. Ол прокурор тургаш, судка күрүне ялалакчызы болуп база чон-биле ужура-жылга үезинде-даа ол кайгамчык оратор киж чораан.

1980 чылдан 1994 чылга чедир В.Б. Кара-Сал Тыва Республиканың Иштики херектер сайыдынга ажилдааш, милицияның генерал-майору эрге-дужаалга четкен. Ол республиканың иштики херектер яамызының сайыды болуп ажилдап турда кем-херек үүлгедиглери-биле демисел бирги черге турган болгаш ону элзэн шыгыраткан. Ооң-биле катый сайыт Иштики херектер органнарының материал-техниктиг баазазын быжылган. Патруль-пост албанының, тускай сорулгалыг милиция отрядын, КАИ-ниң орук хайгаарал дивизионун, а кожуннарга аъттыг шаг-даа хайгылын тургускан. Сайыттың үезинде Тываның Иштики херектер яамызынга ССРЭ-ниң ИХЯ-ның бергени дүрген оперативтиг шарын байдалдарда ажылгаар дайынчы шериг вертолеттан

бээр турган.

Генерал республикада оперативтиг байдалды сайгарып, контрольга тудуп билир болгаш нийтигелге онза-айыылдыг кем-херектер үүлгедиглери истеп тыварынга боду дорт киржип, удуртуп чораан. Ынчангаш ол бодунуң үлгери-биле милицияның ат-алдарын чон мур-нунга бедиткен.

В. Кара-Салдың үезинде республиканың иштики херектер органнарынга кадрлар айтырыы бирги черге турган. Ылангыя юрист тыва кадрларны белеткээринче улуг кичээнгейни салган. Бодунуң байлак арга-дуржулганы, быжыг билин оларга дамчыдып берип, кадрларны камнап, деткип чораан. Ол чоннуң күш-ажылчы эргелерин быжыл-лаар болгаш камгалаар талазы-биле өөредиглиг хей материалдарны болгаш номнарны бижзэн.

Генерал В.Б. Кара-Салдың ажил-чорудулганын кысказы-биле түңнөп чугаалаар болза, ол республика прокурору, иштики херектер сайыды-даа чорааш, республикага хоойлу-дүрүмү камгалаар, корум-чурумну быжыл-лаар талазы-биле улуг ажилдарны кылп чоруткан. Ылангыя 1990-1991 чылдарда Тывага кончуг дүшкүрлүг, харын-даа айыылдыг үеде безин ол бодунуң быжыг туруштуу, чонга хууда бедик ат-алдары-биле республикага корум-чурумну тудуп шыдаан.

1993 чылда В.Б. Кара-Сал республиканың Иштики херектер яамызын удуртупшаан, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң (Парламент) кежигүнүнге соңгуткан. Генерал Россияның Федерация Чөвүлелинге соңгудуп турда ону 51 муң 208 киж бадылаан. Ол дээрже сайытка чоннуң улуг бүзүрели болуп. Кажан ол Россияның үстүкү палатазының даштыкы херектер талазы-биле комитетиниң оралакчы даргазы турганда, делегейиң элзэн каш чурттарына чораан. 1993 чылда В.Б. Кара-Сал Федерация Чөвүлелиниң даргазы В.Ф. Шумейко баштаан төлээлер-биле кады АКШ-тың Президентизи Билл Клинтон-биле ужурашкан Тывадан кара чаңгыс киж бооп турар. Олар ынчан Американың онзагай улуг хоорайлары Вашингтонга, Лос-Анджелеске, Сан-Францискога барып чораан. В.Б. Кара-Сал Калифорния штаттың хундүлүг хамаатызы болганы төөгүлүг.

Россиядан сенатор В.Б. Кара-Сал Францияга барып чораан үезинде делегейиң база бир улуг күрүнези Россияны Европа Чөвүлелиниң кежигүнүнге хулээп алырының эргежок чугулазын аңаа сөс ап бадыткап шыдаан. Ам Россия Федерациязы Европа Чөвүлелиниң бүрүн эргелиг кежигүнү. Россияның ат-алдары бүгү делегейге улам бедзэн. Ынчангаш бистиң дагылы Тываның төлөпиг оглу, генерал В. Кара-Сал бүгү Россияның мурнунга безин улуг ачы-хавайалыг болганын маңаа чоргаарал-биле демдеглээр апар. Ол ышкаш В.Б. Кара-Сал Японияга ийи удаа чорааш, Россия-биле Японияның аразында черүлдээлиг дөрт ортулук дугайында нарын, харын-даа чидиг айтырылгалыг чугаалажышкындарга база идепкейлиг киришкен политик.

1994 чылда генерал В.Б. Кара-Сал

БАЙ-ТАЙГА

Айның, Хүннүң чырык саарыы элбек болгаш,
Аккыр тайга, ооруг, кашпал, шынааларлыг.
Ырлыг-хөгүлүг, усчу-шөөр, ишчи чоннуг
Ынаныштыг тодуг-догаа ава чурту.

Олбук хээлиг, дембилдейлиг
Онза-чараш Бай-ла-Тайгам.

Мөңгө назын, ачы-буян ырның ыры
Мөөрүктөрдөн шурап баткан Хемчик хемде.
Аңы-мөңү, арбын малы холуй оъттаан,
Аржаан-суглуг, ак сүт чолдуг.

Хертеш, чоргаар ие чуртум.
Көгээрелдиг Бай-ла-Тайгам.

Албаты чон өндүр-улуг тайгазындан
Аажы-чаңны үлгөрлөп салгап турар.
Сеткил-хөөнүн сүзүктөргө арыглап ап,
Черин-чуртун бодарадып, мөңгө чурттаан,
Келген киж чаныксавас,
Кеди чуртум Бай-ла-Тайгам.

Барлык, Хемчик бажын чурттаан төрөл чону
Чеди чүзүн малын малдап, байып чоруур.
Базаракка тараан тараа чыттыр үнгөш,
Чөлзөш өңүн черге бөлүп савазыраан.

Кадагалап харап орап,
Каң дээр сынныг Бай-ла-Тайгам.

халажылгаже үнгөш, Чазак Даргазының оралакчызы болуп, Чазактың күрүне эрге-хоойлу эргелелин удуртуп турган. Ол Тыва Республиканың Конституциязын (Үндэин хоойлузу) ажилдап кылырынга идепкейлиг киришкен. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатынга каш удаа соңгудуп чораан.

В.Б. Кара-Сал чогаал ажылын эрте-ле 16 харлыында эгелей берген. Ындыг-даа болза ол чогаалдарын чүгле чай-хос аразында бижип чораан. Чүге дизе ол Иштики херектериниң амыр-дыш чок берге харысалгалыг ажылы аңаа чай-хос бербейн турганы билдингир.

Ынчалза-даа Владимир Кара-Сал «Чырыткылыг XIV Далай-Лама дугайында сөс» (1992 ч.), «Ногаан бүрүл» (1975 ч.), «Сыдым дээги» (1995 ч.), «Шай чажы» (2000 ч.), «Мөңгүн сыры» (2001 ч.), моол дылда «Сэтгэлийн цацал» деп шүлүктөр чыындылары, «Караңгы салдам» (1993 ч.) деп ачазының дугайында кыска тоожу болгаш оон-даа өске чогаалдарны, публицисттик материалдарны, орук демдегелдерин, чечен чугааларны бижзэн. Ол ышкаш Владимир Бораевич – К. Фединиң, В. Сангиниң, Ю. Рыхтээ база В. Маяковскийниң чогаалдарын тыва дылче очулдурган. В.Б. Кара-Сал ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан.

Ол үеде бүгү-ле чүүлдерге партияның холгаарлашкынын, республикага болуп турган хей кем-херектерин уржуктарын, СЭКП обкомунуң «бергелерин» ажиып эрткен генералдың шаңналдарын, ооң ажилдап чораан эрге-дужаалдарына, чон аразында ат-алдарына хамаарыш-тыр алып болза, чүгле «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле, медальдар.

Ындыг-даа болза, сөөлүнде Владимир Бораевичиниң хей чылдарда төлөпиг күш-ажылы дээш, аңаа «ССРЭ-ниң Иштики херектериниң» база «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттарны тывыс-кан. Генералдың адын «ХХ чүс чылда Тываның шылгараңгай кижилери» деп алдын номда кириген. Ооң адын ССРЭ-ниң Айыыл чок чериниң Забайкальеде Кызыл туктуг шериг округунуң Хүндүлел дептеринде «Хүндүлүг кызыгааржы» деп мөңгези-биле кири бижзэн.

Генералдың өг-бүлезин хамаарыш-тыр чугаалаар болза, ооң өөнүн ишти Севил Хертековна хүндүлүг дышта-нылгада. Ол бүгү назынында Тываның «Шын» солун редакциязынга ажилдап келген. Улуг уруу Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Елена Владимировна Кара-Сал дипломат, ол Турциядан амгы үеде Россияның Моолда элчин черинде ажилдап турар. Биче уруу Каролина юрист.

2009 чылда генерал В.Б. Кара-Салдың адын мөңгөжидип, Бай-Тайга кожуунуң Тээли ортумаа школазын ооң ады-биле адаан.

Бо чүүлдү генералдың «Силерге амыр-тайбыңны йөрээдим» деп сестери-биле доозуп каалыңар.

Артур ХЕРТЕК,
Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чериниң директору.

АКЫМНЫҢ
ДУГАЙЫНДА СӨС

Мээң акым милицияның ге-
майору В.Б. Кара-Сал амгы үеде
аравыска чораан болза, апрел
ол 80 харлап турар. Ынчангаш
акымның дугайында каш сөс
бодадым.

Бистиң ачавыс 37 харлыында чок-соонда, өскүс арткан бис. Ынчаарда Володя Кара-Хөл сумузунуң шаандаагы Эрги-Суурга өөренип турган. Кичээл ол арыг иштинде салып каан дуза кезип хынаар, чамдыкта акымның каан дузаанга кодан-тоолдай-даа тукалган болур. Акым дузактап алган чүктөп алган кылаштап орда көөргө, хамурнай ону бистиң ыттарывыс Харты Эзир уткуп алырлар.

Ачавыс чок-даа болза, малывыс ханган. Чок дээн эки дөрбөт, казах аты өрү бар. «Киж өскүзүндөн өлбөс» Кара-Хөлдүн дошкун агаар-бойду мал-маганывыс кадарып, кадыг-бичаңчыккан бис. Шак ынчаар бисте мең, мал-маганывыс-биле амыдыра келдивис. Сактып ор мен, бичимде балыктаарда азы хой кадарарда, мен тип алыр чораан. Ол боду томаанның бөхөй чугаа чок. Акым-биле хой кадарырааш, ирт, серге мунгаш, октадып алыр. Акым мени каттырар дээш, черде чыдар киж. Хой кадарып чорааш, акым номчуруу аажок. Акым Кара-Хөлгө классты доозуптарга, авам ону К. Мажалыктың ортумаа школазынга өөр-каан. Ол аңаа интернатка ийи чыл өөр-каан.

Кажан бистиң ававыс Кара-Хөлдө лиге көжүп келгенде, акым Тээлиниң мак школазынга өөрени берген. Шак акымның өөренири эки турган. Ол, класска-ла шүлүктөрүн бижип эгелей бер. Акым биле мен эзер дергизинден туттар эр апарганывыста, бисти салып кайнаар октаваан дээр! 1958 чылда Тээли ортумаа школазын дооскаш, бис сорулгазынче чорупкан. Баштай ол К. Хөлгөш, «Сылдысчыгаш», «Тываның аныякты», «Шын» солуннарга корреспондентилеп турган. Ооң соонда Москвага журналда Свердловскиниң юридиктиг институтун кан. Аныяанда ол спортка дыка хандыг чораан. Кышкы үеде акым кончы-шыдыраа ойнаар, а чайын хол бөмбүү-турда, эң тергин, арта солагай холу-халдаар. Акымның кады ойнап чораан тери Л. Седип, А. Кумаяк база Кувезин оон-даа өскелер.

Акымның ады-биле чурттаарынга өөр-мээң мен. Шагда-ла бодунуң амыдыралы-биле чурттап чор мен. Политика сонугура мен. Акым база политикага хөңнү чок, «лиг» дээр киж. Ол Тываның амыр-дыш корум-чурму дээш бүгү меделдиг амыдыралын берген. Мээң бо сестеримге бүзүрөзүн, та бүзүрөзевин – ол номчукчу херээ-дир. Ол шагда эрге-чагырга тут партия ажилдакчылары акымның үе-шар алып ужурулг генерал эргезин, республикада шак бүрүзүндө болуп турар хей херекке чылдагааннааш, чыл чылы-бичаададып, бербейн турганнар. Тывага херек үүлгедиглери чүгле чаңгыс сайыт база хамаарышпас болгай. А шынын үстүндө кижилер кем-херек үүлгедиглери-биле демисежир хамаанчок, чырык хүн-боттарының хөлөгезинден безин коргап турган чадавас. Кажан акым Россияның Федерация Чөвүлелинге соңгудуп турда, ону 51 муң 208 киж бадылаан. Ол үстүндө даргалар бодаарга, акымга чоннуң улуг бүзүрелин акым чүгле кем-херек үүлгедиглери-биле демисежип чорбаан. Ол депутат чорда Тываның хөгжүлдэинге база улуг үлүс кириген.

Мен маңаа акымны мактавас мен. З. кижини чон үнелээр. Акым шылгаран угаанныг киж чораан. 1970 чылда ол харлыында Тыва АССР-ниң прокурорун томуйлаткан. Бо томуйлаашкын Тывага маанчок ССРЭ-ниң төөгүзүңгө турбаан. Чүдизе СЭКП ТК-ның секретары М.А. Суур-ындыг оолду өстүрүп, кижизиткени дээр авамга байыр чедирген.

1980-1994 чылдарда акым Тываның Иштики херектер яамызының сайыдынга ажилдаан. Акымның ажылы берге, улуг харыс салгалыг-даа болза, ол чай-хос аразында бодунуң шүлүктөрүн база чогаалдарын бижип чораан. Ооң бижзэни «Караңгы салдам» деп кыска тоожуу меңээ эң-не үнелээ. Ында ол бодунуң ачазын бижип турар. Акым чонунга улуг хүндүткелдиг киж чораан.

Даш-оол КАРА-САЛ (Хомуш)
Иштики херектериниң хоочуну

Апрель 11-15-тиң хүннеринде Смоленск хоорайның Юбилей-ный аттыг спорт ордузунга хостуг хүрешке 21 харга чедир 340 аныяк мөгелер аразынга Россияның бирги чери дээш маргылдааны эрттирген. Ооң кол сорулгазы болза, 1 дугаар алган мөге делегейниң бирги чери болза, а 2-ге черге төлөпиг болган мөге Россияның бирги чери дээш маргылдаа-а Россияның адын камгалаар эргени.

Россияның чемпиону Сайын Казырык-тыг улук спортчу федерациязының президенти Радислав Наважап биле 21 харга чедир аныяк мөгелерниң улук тренери Адаш Самдан, Сайынның тренери Буян Бурбучук, делегей чергелиг шийткелчи Мergen Ооржак олар-биле ужуражып алаашкаш, дараазында чүүлду билип алды.

Ниитизи-биле бо маргылдаага Тыва-а 13 мөге төлээлеп чораан. Оларның арасында 57 килге 8 мөге, 61 килге 3 мөге, 65 килге 125 килдерге 1-1 мөгелер турган. Оларны спортчу белекелдер алуунуң кол тренери Эртине Долуй-оол, харлыг оолдарның улук тренери Ай-даш Самдан, Сайын Казырыктың тренери Буян Бурбучук, Амир Чамзынның тренери Мergen Ооржак биле Меңги-наа маргылдаага судьялар болуп ажал-лааннар.

Россияның бирги чери дээш маргыл-даа Сайынның канчаар хүрешкенин тренери Буян Бурбучук мынчаар аңгылап турар: «65 килге шупту 37-ге хүрешкен. Бир дугаар ужуражыл-

Хостуг хүреш

САЙЫННЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

да Сайын 12:0 санга Смоленскиден Артём Фроловту ойнап алган, ийги салыгда 4:0 санга Краснодарның мөгези Азамат Камбаченковту ти-лээн. Чартык финалда 7:2 санга Кабардин-Балкар мөге Сослан Гуча-ковту ойнааш, финалче кирген.

Түннел сегиржи алышкын үезинде Дагестан мөге Азнаур Та-ваевти 18:8 санга арыг тиелээш, чемпион атка төлөпиг болган. Бо хүрешти сайгарар болза, эгезинде-ле Сайын хүрештиң тактиказын кончуг шын тургускан. «Алды арга биле чеди мегени» чөптүг ажылап, баш-тай удурланыкчызын халдаашкынче кирипкен. Кажан сан 8:1 апаарга, хүрежиниң угланышкынын өскертп, буттаар арганы чедишкенин ажа-лап халдааш, бирги салыгны 14:8 кылдыр дооскан. Ийги салыгда до-раан ийи бутче киреш, көдүрүп кел-геш, 2 санга октааш, улаштыр дискек кырынга 2 санга долгаптарга, шийт-кекчи хүрешти соксаткаш, тиелелгени Сайынга тывыскан.

Бо хүнде Сайын Олимпийжи кур-лавырлар училищезиниң 4-кү курузунуң сургуулу, мастери Буян Бурбучуктуң удуртулгазы-биле белекелди уламчы-лап турар.

Айдаш Самдан: «57 килге ниитизи биле 53 мөге хүрешти. Амир Чамзын 7:6 санга мурнап чоруп орташ, 25 секунда арткан турда, кичээнге чогу-биле 2

Сайын Казырык тренери
Буян Бурбучук-биле.

саны алыскаш, ойнаткан. Бо килге Кежик Монгуш холунда кемдээшкенин болгаш, 10 дугаар чер алды. 61 килдиг мөгелер аразынга Артыш Ооржак шала бодунуң деңнелинде куду хүрешти. Арткан оолдар бо чылын бир дугаар хүрежи-турар болгаш, шаа-биле багай эвес хүрештилер.

Делегей чергелиг шийткелчи Мergen

Ооржак: «Маргылдаа чаа дүрүм-биле болуп эрткен. Мөгелерни 2 хүн иштинде килдеп келдилер, кил сүрер мөгелерге моон соңгаар берге деп чүвени сүмелээр-дир мен. Маргылдаа үезинде Меңги Са-наага 40 харлааны-биле шийткелчилер мурнундан белекти тывысты. Красноярск хоорайдан Россияның «Алдын үнү» деп сураглыг спорт тайылбырлачызы, ССРЭ-ниң алдардыг тренери, делегей чергелиг шийткелчи Феликс Премилский тыва мөгелерниң сөөлүгү үеде чедишкин-нери дээш байыры чедирди. Ол удавас болур Россия чергелиг «Азия төвү» хостуг хүреш маргылдаанын шийткелчи болуп келир».

Радислав Наважап: «Бистиң мөгеле-ривис Сибирь девискээринден эң-не эки көргүзүлгелер болду. Красноярск крайның мөгелери безин шаңналдыг черге кирбедилер. Кемерово, Иркутск областардан база Бурят, Якут (Саха) республикалардан чүгле чаңгыс-чаңгыс мөгелер шаңналдыг черлерге кир-дилер. Маргылдаа соонда-ла чыгып алгаш, тренерлерниң, арга-дуржул-галыг мөгелерниң киржилгези-биле маргылдаадан келген мөгелерниң база тренерлерниң белекел үезинде чедер-четпес талазын сайгарып, чугаалажып турар деп түңнелди кылдывыс.

Бо хүннерден эгелеп бистиң мөгеле-ривис удавас Кызылга май, июнь, июль айларда болур Сибирь девискээриниң бирги чери дээш бичии база улук мөгелер аразынга 40 дугаарлыг «Азия төвү» деп бүгү Россия чергелиг база Россияның чепсектиг күштериниң Кубогу дээш грек-рим болгаш хостуг хүреш маргылдаа-ларынга белекелди кирипкенер».

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Сеткилден сөң

ЧЫРЫК КӨРГЕНИМ

Черниң хары карандылап,
Чечек-чумис частып турда.
Амылыг бо өртемчейге
Авам мени чаяп божаан.

Ынчан авам сугнуң аалы Ша-нуурда Шөгжең деп кыштага-ан дээр. Ийи өгнүң бирээзинге эң ава-ачам, өскезинге кырган-мы Шожан оглу Демчик Малчын, ан авам Лойлук Чооду чурттап-таннар. Кырганныр хей ажа-дан төлөпиг ада-иези турган-а. Оларның улук оглу мээң ачам-чын оглу Маадыр Намзырай, ан Дайнаа кызы Манзат Соян-а дугаар арбанның араттары-ур улус.

Харлыг кыш эртип, чылдың-тай үези — апрель ай үнүп кел-геш, авамның чиигээр үези кел-ди. Айның ортан үезинде бир хүн-ган-ачам кеннистиң божуур-бис кырында келген-дир дээш, бора адын шанактап, кеннинге-а кедиргеш, шанака олуртуп-аш. Самагалдай суур кайы-дээш тутсуп чорупкан. Хар-быртыңнап, эриринче дөгү-ен, ынчалза-даа ылгын чорук-адында шанак кошкан малчын-паанда Самагалдай суурга хап-ан.

Ожуунуң төп эмнелгезинге-еш, кеннин божуур бажында-илерге хүлээткеш, чаныпкан. Онук эрткенде авамның эди-ан. Хондур-дүндүр аарткан-да, ол дун кызын (мени) бо-алган. Теректиг-Хем чуртту-гның үези Дөңгүрок деп уруг-чаңгыс хүнде карактары чы-божааннар-дыр. Аныяк иелер-арлыг болганын сагыш-ли өөрүп, дыңзып сегзэннер. Бүгү назынында кажан-даа-пас эжишкелер болуп чораан-Манзат аваның олчазын хин-и-биле атташ кылдыр Клара-рок аваның уруун база бир-арканың ады-биле Шура деп-алганнар. Шура биле Клара-жишкелер болуп өзүп келген-Олар ол бүгүнү сактып, ажа-рин безин чоок эдериштирип-р. Шура амгы үеде Балгазын-а оюн оя чурттап чоруур аас-тиг кырган-ава ийин.

Апрель 25-те, авыралдыг хүнде авамның мени чиигеп божаан эр-ги эмнелгези-биле кады кырып, эки-чурттап чор мен. Буянның өргээ-тургустунганындан бээр 80 чыл-болган оюн 2011 чылдың июль ай-да демдеглээн. Ынчан мен 65 харлаан-юбилейимни демдегеп эрттирген-мен. Амгы үеде уругларым уругла-рын азыражып, Самагалдайым-да-чурттап чор мен.

Авам божаан соонда, 6-7 хо-нук эрткенде ачам чаш уруу биле-авамны үндүрүп алыр дээш, Са-магалдайга келгеш, Багаа честем, Хавакпан угбам сугнуң өөнге хон-гаш, даартазында кавалыг чаш-уруун аътка үңгерип, авамны өске-аътка олуртуп алгаш чаныпкан. Орук ара бар чорааш, аныяк ада-ие аш-чеминиң дээжиниң оран-таңдызынче өргүп, боова-боор-заан, сүттүг шайын чажып чорааш, аалынга халдып келгенин безин-эскербээннер. Өөнге кээрге, аал-ишти, эш-өөрү, дөргүл-төрелдери-оларны улук өөрүшкү-биле уткуп-алганнар. Өг ээлеп орган Даваа-Хөө дуңмазы инектерин саап, тыва-арагазын тип алган олурган. Мээң-мурнумда ада-ием бир оол, бир кыс-уруг азырап алырга, олары бүрлүп-калган дээр чораан. Авамның ава-зы хоочун малчын кырган-авам-Калчаа-Сарыг мөгениң уруу-Чысымаа Көнгээ өөрээш, уруу-күдээзинге шүлдөң шарызын эккеп-берген. Шүлдөң шарыны соккаш, ээдин дүлүп, бир барба манчы-кылгаш, уруун дойлааннар-дыр. Кожа-хелбээ аалдар улузу оларның-өөрүшкүзүн үлөжип, аш-хөлүн-мунупкан аай-дедир шапкылажып-турган дээр. Мээң кудуруум узун-болуп, соомда удаа-дараа алды-уруглар төрүттүнгүлээн.

Авам биле ачамның оң холу-болуп, дуңмаларымны өстүржүп, кижизиттим. Чемге хор чеди төлдүң-дуну болуп төк кээп дүшкен Са-магалдайымда ажа-төлүм, уйну-ктарым азыражып чор мен. Күш-ажылчы стажым 42 чыл, ооң иш-тинде 20 чылды архив черинге, 10-чылды төрүттүнген эмнелгемниң-кадрлар килдизиниң инспекто-рунга ажалдадым. А күш-ажылчы-намдарым өскөн-төрзөн суурум-нун школазындан эгелээн. Ооң соон-да интернатка кижизидикчи башкы-болуп, Кызыл-Чыраа сумузунга пи-онер вожатыйлап ажалдап чордум.

Клара ЧИҢМИТ,
Тес-Хем кожуун
Самагалдай суур.

Эки кылган ажил — элеп чиппес алдар

ТУРАСКААЛДАР БИСТИҢ ТӨӨГҮВҮС

Чоннуң эрткен төөгүлүг оруктарын-бистер төөгү номнарындан номчуп, кинолардан көрүп, улук улустарның-болгаш башкыларның чугааларындан-билип ап турар болгай бис. Оон ыңай-төөгүлүг эрткен үелерни бистерге-тураскаалдар база чугаалап, айтып берип-турар.

Республикада шак ыңдыг тураскаалдар-Танды кожуунуң Кочетово суурунда эң-не-хөй. Ынчалза-даа чон, ылаңгыя аныяк-өскөн, ол тураскаалдарның төөгүзүн, кандыг болууш-куннарга тураскаатканын, чүү дээш тургузуп-каанын таптыг билбестер.

Тураскаалдар, кижилер ышкаш, хуу-салымныг. Мergen угаанның тыва улустуң үлегер-сөстери бар: «Эрткен үени билип албайн, амгы үеде чурттап болбас» азы «Соонче хая-көрнүп, бурунгаар чурттаар» дээн ышкаш. Чуртунга ынакшылы кижиниң төрүттүнген-черинге ынаандан эгелээр. Ынчангаш мээң-төрүттүнген черим Кочетов суур дыка хөй-төөгүлүг болуушкуннарның болуп эрткен чери-болгаш, республика иштинде ат-алдарлыг-кижилерниң салым-чолу-биле тудуш.

Төөгүде балаттынмас исти арттырып-каан-чаңгыс чер-чурттугларывыстың чырыткылыг-адын мөңгөжидери-биле төөгүлүг тураскаал-дарны, обелискилерни кылыры — амгы үеде-чугула ажил. Ынчангаш ол үениң херечизи-болур тураскаалдарны суурумга тургузары-деп чугула айтырыг мээң бодалымга тыптып-келген. Тываыстың иштинге болган төөгүлүг-болуушкуннарны база маадырлыг кижилерниң-дугайында чон, аныяктар билип алзын дээш, Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң-Кочетов суурда салбырының төөгү-мемориалдыг девискээринге С.К. Кочетовтун-бюстүзүн, Нам даргазы Оюн Күрседи Кенден-оглу, бейсе ноян Оюн Ажыкай сугларның-тураскаалдарын тургузарынга идигни берип, ону кылдырарын башкарып, ол музейниң эрге-лекчизи Владимир Сергеевич Оюн-биле кады-кылган ажылывыс халас барбаан. 2017 чылда-Минусинск хоорайга болган Мурнуу Сибирь-девискээрлериниң аразынга «Музей чылы»-IX ажык мөөрейге тускай шаңналды Кочетов-суурда музей алган.

Девискээрлер аразынга болган Мурнуу-Сибирь-2017 «Чылдың музей» IX ажык-мөөрейге Алдан-Маадыр аттыг национал-музейниң Кочетов суурда төөгү-мемориалдыг-салбырының коллективи «Музей меценат Юж-ная Сибирь-2017» деп атка төлөпиг болган. Шак-ла ыңдыг шаңналдарны музейге чедирген-улук ачы-хавыязы база ук ажалды деткип-чоруу дээш, төөгү-мемориалдыг салбырның-эргелекчизи Владимир Сергеевич Оюн биле-меңээ тывысты.

2017 чылда Кызыл хоорайга болуп эрткен

республика чергелиг школачылар аразынга-«Келир үеже базым» деп XXI эртем-практиктиг-конференцияга киришкеш, Бай-Хаак ортума-к-школазының 11-а» класының өөреникчизи-Олег Сырат Кочетов суурда тураскаалдар-дугайында кылган эртем ажылы дээш 2-ги-чергениң диплому-биле шаңнаткан.

2018 чылда школачылар аразынга болуп-эрткен «Келир үеже базым» деп XXII эртем-практиктиг республика чергелиг конферен-цияга Бай-Хаак ортума-к-школазының 11-а»-класының өөреникчизи Алдынай Бүрбү (Оюн-Танчайның төрүттүнгениндан бээр 125 чылы-база репрессияга таварышкаш, адып шийт-тиргениндан бээр 80 чылы-биле холбаштыр)-«Оюн Танчай база ооң ажа-төлүнүң салым-чолу» деп эртем ажылын кылгаш, бирги-чергениң диплому-биле Тыва Республиканың-Өөредилге яамызының мурнундан шаңнаткан. Алдынай Бүрбү — салым-чаянның өөреникчи, Хамнаарак аттыг республика мөөрейниң Дээ-ди шаңналының эдилекчизи.

Оюн Танчай өгбевис чер-чуртунга бердин-ген, кара-бажыңга чыткаш безин ол бодунуң-өскөн-төрзөн чурту Межегейин сактып, үргүлчү-ырлап чыткан. Ынчангаш Алдынай ажылын-камгалаар бетинде «Межегейимни» ырлап-бадырыптарга, жюри кежигүннери дыка со-нуургааннар.

2017 чылда «Танды — мой благодатный-край» деп (тураскаалдар, репрессияга та-варышкан оюн уктуг чаңгыс-чер чурттугла-рывыстың дугайында чыып бижзэн Тывада-баштайгы ном) номну орус дил кырынга-парладып эгелзэн турган мен Ам ол ном 2018-чылда үнүп келди. Бай-Хаак школазының-өөреникчилери Олег Сырат, Алдынай Бүрбү-суглар бо номну номчуп сонуургааш, респу-блика чергелиг конференцияларга киришкеш, бедик үнелелди, шаңналдыг черлерни ап тура-ры меңээ дыка өөрүнчүг болду. Чүге дээр-ге бо өөреникчилер хөй материалдарны музейден, ында тураскаалдардан база номдан алганы-өөредиглиг, олар бо бүгү чүүлдерден үнелиг-материалдарны боттарынга чыып алган.

Аныяк-өскөнниң чер-чуртунга, чонунга-ынаа, хүндүткели оон көстү берди. Акша-көпеектиң чедишпезинден бергедээшкенин-ер, кожуунда даргаларның шаптаразыны турза-даа, чонум ачызында бо бүгүнү кылып алдым. Чонумга мөгөөр мен.

Ажылдар ам-даа бар. Тываның Амбын-ноя-ны Комбу-Доржуга, Манчы Кыдаттарга удур-тыва араттарның тура халышкыны, хөй-хөй-чылдар иштинде дарлал адаандан үнгениндан-бээр 105 чыл оюнга таварыштыр тураскаал-дарны кылыры чугула бооп турар.

Сергей ОЮН,
Танды кожуун.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ШКОЛАВЫС 60 ХАРЛААН

Чадаананың 3 дугаар школазы 60 харлай берди. Үжүгелден бышкан билигиниң аттестатын алгыжеге чедир, школа бистиң чаштарывысты чалгыннарының адаанга чаглактап алгаш, амыдыралдың кадыг-берге оруунче үдөп үндүрүп турар болгай.

Ол 1958 чылда орус дылдыг школа кылдыр тургустунган. 1964 чылда сес чыл ортумак школазы, 1982 чылда ортумак школа апарган. Бо үениң дургузунда школа ниитизи-биле хей-хей алдар-макталдыг, ажил-иштиң янзы-бүрү адырларда ажилдап чоруур доозукчуларны доостуруп үндүрген, оларның иштинде 2 алдын, 28 мөнгүн медальдың эдилекчилерин доостурган.

Амгы үеде школавыс Чөөн-Хемчик кожуунунуң база бир үлегерлиг школаларының бирээзинге хамааржыр. Чүге дээрже школавыска шаандан тура дыка кызымаккай, шыырак билдиги башкылар ажилдап чораанындан бистиң коллектив чогадыкчы тура-сорукутун дөзү быжыккан.

Хүндүлүг дыштанылгада хоочуннарывыс Дарыш Чымбаевна Севен, Людмила Серин-ооловна Монгуш, Раиса Маадыр-ооловна Ховалыг, Клара Шагдыровна Мортуй-оол, Сайын Чылбак-ооловна Монгуш, Галина Долчун-ооловна Ховалыг, Екатерина Иргитовна Ооржак база аңгы-аңгы черлерде ажилдап чоруурлар Анна Салчаковна Ооржак, Алевтина Сүгдировна Шаалы, Татьяна Маңнай-ооловна Куулар, Инна Байыр-ооловна Монгушка дээш оон-даа өскелерге аажок чоргаарланып чоруур бис.

Амгы үеде школада ниитизи-биле 51 кадрлар: дээди категорияның — 7, бирги категорияның 31 башкызы ажилдап турар.

Хүлээнген ажилыңа харысалгалыг, кызымак, өзүп олурар салгалды эки кижизидер, өөредир дээш, бүгү сеткили-биле бердинип ажилдап чоруур башкылар хей. Олар дээрже хей чылдарда школага бүгү билиин, күжүн берип

чоруур башкыларывыс: Светлана Ооржаквна Шагдыр, Долзат Доржуевна Бегзи, Елизавета Кууларовна Тамбар, Татьяна Сатовна Кужугет, Сайхо Седеновна Монгуш, Чеченмаа Ензаковна Ондар, Олег Манган-оолович Хертек, Ян Буян-оолович Конгар хамааржыр.

Хүндүлүг хоочуннардан чыда калбайн, аныктарга үлегер-чижек болуп чоруурларга Аяна Шойбээдейовна Ховалыг, Аясмаа Дойлусовна Куулар, Сырга Борисовна Куулар, Аяна Бурбуевна Ондар, Чаяна Дугаржаповна Сат, Чаяна Владимировна Ооржак, Жанна Монгуш-овна Чульдум хамааржыр.

Школаның эки ажылының үнүп турар дөзү удуртулгудан кол хамааржыр. Ол дээрже директорувус Людмила Окте-ооловна Сегленмей болгаш оралакчылары Долаана Бурбуевна Монгуш, Урана Суур-ооловна Ондар, Эльвира Олеговна Куулар, Арина Кок-ооловна Ооржак, Элла Олеговна Куулар, соцпедагогтар Алла Эрес-ооловна, Светлана Олеговна, Очур Олег-ович Монгуштар, психолог Аржаана Петровна Кара-Сал, вожатый Жанна Монгушовна Чульдум, библиотекарь Уля Партизановна Иргит, логопед Чойганмаа Кан-ооловна Сат, организатор Хүлер Эрес-оолович Ооржак олар-дыр.

Школавыста амгы үеде ылап-ла ак сеткилдиг, ажилга харысалгалыг, бурунгаар көрүштүг башкылар ажилдап, чоннуң ажы-төлүн өөредип кижизидип турарыңа чоргаарланып чоруур бис. Оларның ачызында өөреникчилеривис шаңнал-макталдыг түңнелдерни эккеп турар.

60 чылдаан байырлалда доозукчуларывысты, ажилдап чораан башкыларывысты, чалап алган аачыларывысты күзелдивис-биле ма-нап турар бис.

С.О. ШАГДЫР,
школаның хоочун башкызы.

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Садыг
«ЛАМРИМ»

Өөредилге херекселдеринден эзелээш бажың иштин аштап арыглаар барааннар дээш оон-даа өске херек чүүлдерни садып турар.

ТЕРГИН ЭКИ. ШИЛИЛГЕЗИ ХЕЙ.

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятницага 08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка чедир.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 18 (Автодор доктамы, 3 дугаар школа чаны).

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Аптека «МАНЛА»

Ажылдаар шактары: понеделниктен пятницага чедир 08.00 шактан 20.00 шакка чедир, субботада 09.00 шактан 20.00 чедир; улуг-хүнде 09.00 шактан 19.00 чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 42.

Харылзажыр телефоннары: 6-07-55; 5-45-30.

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, **Дагба-Лама Андрей-ооловича** о предоставлении земельных участков в срок на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения для сельскохозяйственного использования по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, м. Терезин поле общей площадью 6000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0502003:98. Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, м. Терезин поле №3, с общей площадью 1 кв. м. с кадастровым № 17:14:0502003:98.

В рамках действующего законодательства в течение 30 со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения к данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района **Кенден**

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Чылгының хылын (чел, кудуруктарын) эки өртөккө садып ап турар бис.

Тел: 8-913-343-6677.

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Эрзин кожууннуң Нарын ортумак школазын 21 чылда дооскан **Аида Владимировна САРЫГ-ООЛ** адынга тывыскан аттестаттың читкенин барымдаала ону күш чок деп санаар.

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики.

Т: 2-18-10.

Неделяның тиражы: 11424 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 380

КАРКАСНЫЕ ДОМА

Преимущества каркасного дома:

- Теплый
- Маленькие затраты на отопление
- Не надо ждать усадки
- Теплый пол
- Быстрое возведение «под ключ»

СТРОИМ: *

- ДОМА
- ПРИСТРОЙКИ
- ГАРАЖИ
- ОБЩЕЖИТИЯ
- ТОРГОВЫЕ ПАВИЛЬОНЫ
- УБИРАЕМ ВАШУ КРЫШУ
- И НАДСТРАИВАЕМ 2 ЭТАЖ
- ТАКЖЕ ОКНА, ДВЕРИ, ФАСАДНЫЕ РАБОТЫ

Объявляем АКЦИЮ! При заказе дома до 1 мая 2018 года ФУНДАМЕНТ В ПОДАРОК!

*Строительство до 3-х этажей

Компания «СтройМастер»

Сертифицировано. Реклама. ** Организатор акции, продавец и застройщик ИП Монгуш Р.К. ОГРН 308171932200016

Срок проведения акции с 18.04.2018г. по 01.05.2018г. КПП 170101001

Информацию об организаторе акции, сроках, правилах ее проведения, количестве подарков, порядке и месте их получения узнавайте по адресу:

ул. Кочетова, 162/1 (возле моста)

8-923-555-77-27

Вакансии в Спортивно-оздоровительный сбор «СПОРТСМЕН» с дневным пребыванием

детей на базе МАУ «Спорт» города Кызыла требуются:

Начальник сбора
Воспитатели
Вожатые

Все вопросы по номеру 2-16-16.

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Малчыннар турлагларыңа СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар.

Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Хуу чуртталга бажыңы тудуп алырыңа ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар.

Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

(Телевирлиг үндөзүңгө парлаан).

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Д.С. МОНГУШ

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн — 2-01-35. Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол, А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б.Түлүш).

Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 301018105000000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттүз. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарны торларының бодалдары редакцияның туруктуу дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары бол өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730 Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номериң парлагаже дузааганы: график өзүгээр — 21.00, херек кырында — 18.00 Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоның дугаары — 2-18-10.